

Пуғы телегейин пролетарлары ролға сәен
сықтың тарлаткан аратары, каттыңар!

Т О К А

МЕЕН САКТЫҒЫҒЫ

КУРҠУНЫНЫН НОМ УНДУРЕР СЕРИ

КБЗЫЛ—1941

МЕЕН
САКТЫБЪШҚЫНЫМ

Кургунениң ном ундырер сері.

КБЗЫЛ—1941

Тываның азылсь сонунуң ең екки оолу полгаş TARN-ның рааштыңсызъ

1917 сылда Российге Октаврның socialistьој revoluзу tiileeş, хаан сазактың ирик сазак төрезин kezeeде тағын eelves кылдыр суура şаркаş, sovet erge-cадыргань тургускан, ол полза, хосталга, аас-кезиктиој саагај амьдырал teeş, cys-cys сыдартның ессизинде маадырлыь-pile temissezip kelgen pygy telegej-ниң азылсь соннарның тиелгези полур.

Pygy telegejniң азылсь соннарның мурнаксь kezee—Rossijniң yletpyrccin taraaccьn arattарь хааньој сазакты тузуруп, пустур радьр турар капиталистьој ergi telegejni şak ьнаар азыр tiileeş sovet erge-cадыргань тургузур, sosializmнь тиелгелиој тургузарьн организастар евиледеен kajgamcьктыој улуој куş полза, Marks, Engels, Lenin, Stalinньн genialдыој номналь полур. Ол улуој revолустуң куşтыој херели telegejniң караңь-караңь pulуңнарьн сырьдыр, telegejniң азылсь соннарьн otturup, хосталганьн улуој temisseliniң оруун-се көргызур yндырген. Ооң ассь-зь-pile Тываның азылсь соннарь, nasionalдың хосталга revолузун yндыргеş, таşтыккь, иштикинiң тарлаксыларьн бир мезын сылса şаркаş, podунуң revолустуој erge-cадыргазьн tokтаадыр тургузур алган. Азылсь соннуң тиелгезин организастаар, erge-cадыргань рьзьдарьн хандьрар Тыва Араттың Revолустуој Намьн тургузур рьзьктырвь-şаан, nasional revолузунуң хереен улам ханыладьр, азылсь соннуң janзь-pyry tajьннарьн удаа-tараа сылса şаар, оларның арттыңсы-зын кургадыр узуткаар хыреşti тыңзытрь-şаан kelgen. Тываның азылсь сонунуң аас-кезиктиој саагај амьдыралеь teeş, .socializm teeş temissezip турар улуој

xereençe, Lenin-Stalinnıñ xereençe podun perdingen Tıvanıñ azılsı conunun eñ ekki oqlunun pıreezi—ARN-nyñ TK sekreteri eñ Toka polur.

Eñ Tokanıñ amıdralı Tıva Arat Respubliktıñ azılsı connarınyñ amıdralı-pile, Aratıñ Revolustıı Namınyñ amıdralı-pile xanı xolvaşkan.

Eñ Toka, kara-sazyndan tura kızı poop torukkuza Tıvanıñ tıkka xej sannıoy azılsı connarı-pile pır tımej iştikki, taştıkkınyñ tarlakıylarınyñ kadıoy perge tarlal polgaş xemdııdelin tıkka-la keryp, aar perge amıdralıga curttalgaga ezyr kelgen. İncanıgaş, eñ Toka polza, azılsı conunun, ARN-nyñ, Lenin-Stalinnıñ ulıoy xeree teeş temissezir temisselge podun perdingen.

Nasional revoluzununıñ tiilelgeziniñ soonda feodal idegetter revolustıı kuştıoy caldınyga udur turup şıdavaşın, revolustu sıs-pile caıdınyr algaş, ıyılcy-le feodal jızonu kattap turguzarıny pygy xemceıler-pile oraldaşır turda, eñ Toka ol idegetterni sılsa şavar temisseldi organizastap, ol idegetterni sılsa şarkaş, revolustıı namnyñ xıreelenin parınynyñ oppırtunıstıoy idegetterinden aştap, erge-cadırganı rışıdır, curttu kapitalıstıoy eves oruktap sosializmnyñ oruu-pile erestıoy xıoyzyderiniñ xırezin Lenin-Stalinnıñ Komunıstıoy namınyñ ıyegeringe tajancıgaş, III tugaar Komunıstıoy Internasionaldıñ cır udurttulgaşnyga tajancıgaş paaştap turar.

Ol parınynamnyñ idegetterin sılsa şarkaş, feodaldıñ ekonomun xavıgyr, politiktıoy ergezin şıut kazır, orannıñ ekonomun kyrynениñ, xej-niıttiniñ azılsı arat connarınyñ xolunıga şilcitken.

Ooı-pile cergeleştir orannıñ kultur revoluzununıñ xereen pedideriniñ ajıtıgyr namnyñ mırnıunıga turup kelgen. 1930 sılda ARN-nyñ Tır Komitedi eñ Tokanıñ toort kirzilgezi-pile Tıvanıñ nasional tılpizii cıgaattındı. Oon peer po arazynda azılsı con kolduunda pizik-piliktıoy poop, Tıvanıñ nasional revolustııoy kulturu uran-cıyly, cıgaalı ceccektelip saşırar turar.

Nasionaldıñ et-ıyletpyry, sadıoy-aralcaazy, oruk transportu, saı-xıe, akşa-mıngıny turgustıunıan.

Nasionaldın ıletpyrccin kaadýrlarý, inteligenzileri, azýlsý alwan haakcýttarý øsken.

Parýnnıń kontrrevolustıoı idegetterinin arttınsýlarý janzy-pyry kontrrevolustıoı cýrmit-tazy-xem-cik-ol-tancajlyoı kezek namga, arat conga udur xor-alaksý, yreıdekci, ølyrykcy, şibişkinci coruktarný corudup, arat connuń tiilegelioı pazýmınga tuzak polurun oraldayp, curttu kattap taştkkńnıń kolonijý poldurar, feodalizmń kattap turguzar, azýlsý connu kattap tarlap xemdiir kul coruktu turguzar tep turda, ARN-ńń Töp Komitedi eş Tokanń toort paaştalgazý-pile ol idegetterni cýlca şarpaş, curttuń kapitalistıoı eves oruktap sosializm-ce xeoızyugynyn xereen ulam tyrgedetken.

Pistinı namıvıstý Lenin-Stalınńń III tugaar Komunistıoı Internasionalıńnıń tugunuń adaa-pile, Lenin-Stalınńnıń øoretken oruu-pile, ARN-ńń Töp Komitediniń paaştalgazý-pile pistinı curttubustu pir tiilegeden pir tiilege-ce udurtup paaştap turar. ARN TK-ńnıń sorulgazın kyussedir teeş eş Toka tış cok azýldap turarın kım-taa pilir.

Eş Tokanń po nomu polza, ooń uluoı amıdýralıńnıń eleen kezii polur. Ol amıdýral polza, revolusıurnunda azýlsý arat connuń amıdýral curttalgazýnıń pajdalın pyryn ileretken.

Şaanda şak ındıoı kizi saktır arga cok karańbı pyduylyk coruktan xostalğan Tıvanıń xostıoı aaskeziktioı azýlsý connarý uluoı Stalin teeş ulam puruńaar caa tiilege-ce pazar xerek.

Kyrynenia nom yndyrer ceri.

Picse coraanьm

Kaa-xemde Sarьoј-septiң kedeezinde Mergen хем-ниң askьңда 1901 сьлдың 12 ајда тerytтыңген роор-мен.

Pilip keeringe, uluzum koncuoј-la tyrengeј ulus coraan. Avam Tas-paaştyoј tep kadaј cybe, uoјva-larьm: Alvanсь, Kaңdьjak, akkьlarьm: Şomuktaj, Pezendeј suoјlar cybe.

Keder teerge, хевivis cok, izer ciir teerge, cemi-vis, mal-maganьвьс cok, munar teerge, aat-naавьс cok, aştaan suskaan uruoјlar pisterni azьrap toruk-turar teeş, pagaj ававьс хөөккыј тькка-la tyrep kelgen-ijik.

Өевус cadьr, iştinde izik-tөzek tep cybeniң suraa rezin cok. Eleen хөј сьгаларньң раазьн роле şaraaş, olurttur şancьp алгаş, кьрьңда tos şьp алгаş, caј роорга caas suoјда, кьбş роорга хат soogунга ал-зыр, аң-meң-pile төмеј curttap coraan-pis.

Mal magan-taa cyu роорul-aan, iji-yş kodur өşкы-lerlioј, pir cerlik ьттьoј coraan-pis.

Pagaj ававьс, pir cyulynde, picse uruoј-tarьoј pisterni podaaş, iji talazьnda, podu aştap өlbezin podaaş, uza-tura ulustuң cybezin кьльp perip турган-ньн pilir-men.

Samdьk paj şььrak ulustar kelgeş, „ma, ро ал-дьнь uuştar per, ро tonnu таарap per, ро edikti uldurup per“ suoј-suoј tep хөректеp каар роордан кадьна, tuzalap көрнур kizi cok cybe polgaj. Kon-cuoј-la aştap, cyoј-le tora-өлвејin турган-pis. Podun-ниң арньн şьрайьн ol şaoјда көөр арга par еves, akкьm Pezendeјniң арньн көөрымге koncuoј-la cy-be coraan. Caадьньң сөөктери uştungulaj pergen, eegileri şaoјzaja pergen, арнь-paазь көgere pergen роор cybe coraan.

Meen özyp torugup kelgeş, elep tyrep coraapъm-
ның tugajында iji-pir cizekten cugaalap көрејin.
Cyge teerge, Тываның азыльсь conunуң тыкка хөј ke-
zee revolustуң мурнунда paza мен ышкаş coraan.

Pir хун pagaj ававъь, uluој uојvавъь Alвансь
aaldar kezip, хонук eet, хоорум taraa, салъm таак-
рь, хажындьгъm şaj tep tilenip coruj pargannar.

Ol хун toraan cedip keeri-pile corutkaş, iji хон-
укта келвејin paardъ. Ынсаарда kys консуој ertte
туşken, хар хьгаа тузуркен, соогу хөл-сок appargan
turgan. Pir хонук манар, iji хонук манар, аштаан
suskaapъвьь консуој. Уzelee хыл puzuradъp, cadъp
өөвустуң іştinde ottu teeskindir olurgular алган,
kancaar-taa aaj-cok ыь-сьыльој, өлүг сыгаан олурup
tur-pis.

Aштаан uluska arga eves, кааş udaa ыльгадыр
хажындьгъp кааркан şaar cip, тыву camaşкыльој, pir
kulaa oorlu pergen, pir talazъь caryk pagaj pazъвьь-
ka суој сьльдыр алгаş, аş izinivisti cyој-le сьльдыр
ар олур-pis.

Adak səölynde, şьdavajыn, аштар өлүрүңge cet-
keş, uluој-uluој харagan ськкылар алгаş, ооң іştikki
kartъьn cem ornungа cip turdubus.

Ооң soonda pir көөгуvyske, ававъь-pile uојvавъь
pat turupkan pazъp olurlar.

Pireezi pir şoodaj tyvynde, pirezzi pir şoodaj
tyvynde, ulustan tilenip алган cyvezin egin азыр
каар алган keldiler. Tyrep олурган pister, pir tala-
зында, ававъьсть cedip kelgen teeş, iji talazyнда,
cem ekkelgen teeş, өөreeş ыь-сьывььсть soksap, kar-
aktarъвььстьң cazyн pagaj samdar edekteribis-pile
codup алгаş, utkup cygyryp keldibis. Ававъьстьң ар-
ның көөгуvyske тыкка-la turupkan, тыкка-la муң-
гараан poldu. Санъn-ce cygyrgylej pergeş, samdar
edзenden tuttunupkan tur-pis. Өөreeş, ыојлар pa-
дыгъртъвььь. Pagaj ававъь ol хире ырак cerge tilenip
coraaş, turupkan хиреде, pisterni cassъдыр, porvak
paaştarъвььсть сыттар, ijenің ылакşыль-pile ханъ cyr-
eenden keergep turdu.

—Оо, pagaj cyvelerimni-aar. Aştaj pergen poor-
sler, тоңа pergen poor-sler. Men-taa kancaar-men-

aan—ter ававъ караанъ сазъ pyldeñneen, oozun pagaj samdar tonunun ceñi-pile cotkan tur. Pister-taa tooza өөңejindir ыqlap tur-pis.

Ававъ podu ыqlap turza-taa,—ыqlавайън көруң-er, uruqlarъm, ыqlавайън көруңer—teeş, ektiniñ кығындап şoodajън şьдавайън padьrьpть.

—Po şaqиñđ koncuun-aar, ekki şaqı kazan keer irgi—teeş, ававъ paza-la ыqlap padьrdь, pis-taa ыqlaan, ававъ-taa ыqlaan, koncuoql-la perge turdubus.

Pisce polgaş, cadьr өөvystuñ iştin-ce ававъ ede-rip kire perdibis. Өйge-taa kirgen toraan, ававъ, uqlavavьstьñ ekkelgen şoodajlarъn-ce хальза-la perdibis. Şoodajlarнң askьn uluoql uqlavavьs Alvanьs cezip perdi.

Pir şoodajda teeskindir şьльp кааркан хoj mojnı, ulustuñ cip кааркан xleer artть polgaş хok-pogu, porvak тоң şaj şaarь piccezek хirlioql pөste poop-kaan şaj тоqlancьszь, poldu. Ooñ arazьnda picce хajьndьrъm хire şaj, picce кьзыl-tas polgaş oon-taa өске суу-хөө cybe poldu.

—Po-la tur ijin uruqlarъm, paj ulustarnьñ өөңge paгьp tilenir teerge, kiirves сьвьrьp coruduptar poop tur. Pis ьşkaş cybe cok ulus paarga, peer cybezi po tur-ijin uruqlarъm—tidir. Pis ol cyu-xөөny yqlaj-le perdibis.

—Adьram, ылаaşpaңar, tapтьoql ylegiler peer-men, ooda өзуңer-taa polza, сьrьdьp aar-sler—teeş, ававьs tutkulazьp турган pisti хорup каoлдь. Şoodajlar-dan ыraj pergeş, ezer, caraавьs сььрттьньp olur-pis.

Ooñ soonda ававъ ekkelgen cemin ylegiler perdi, poralattьньp cemnenip aldьвьs.

Ававъ, uqlavavьstьñ ekkelgen cyu-xөө, хok-pok cemin cigiler algaş, cygeer sergek olur-pis.

Ававъ, uqlavavьs piccii şьmсьm cetpes şajнь ты-сөvureeziңge хolup algaş, piccezek soozak ter, tos хиuңnuñ tyvunde tilep алган canğьs хajьndьrъm şajнь хajьndьrğaş, cyoql-le өлerttir sytteeş, pistiñ өzy-vys сьrьdьp perdi.

Уş-tert uruqlarnь uluoql kiziler кьldьr torukturup aьr teeş, ававъ koncuoql-la кьзьp, koncuoql-la tyrep kelgen ijik.

Pistiñ coogubuska curttap turgan nojat-tyzymet-ter connuñ xanñ sorgaş, tьkka-la pajьp turgannar.

Pister ьşkaş jadьь arattar, pis-pile paza kadь tur-gan Kalvak-xөrek, Savььk suoqlar piske tuzalaar teeş, cyzy-pile tuzalaar poor. Paza pis ьşkaş aştap, aarьoј arььkka tutturup, arvan, sumuzu-pile kьrlьp cordular.

Ol kuzyn pistiñ ol cerge cer-le koncuoј perge өj turgan, pistiñ canьььska koza turgan tьkka хөj өre-gelerniñ işti canğьs-taa kizi artpajьn, kьrlьь kьrlьp, өskeer tezeri teskilej pergen.

Mergenniñ oruunga pistiñ pagaj cadььььь arttьp kalğan polgaş şьktьoј caagaj odarlarьnda pistiñ iji canğьs kodur өşkylerivis ottar, cyoј-le ьnda xaaja arьoј-taoјнь canğьlandьr pistiñ cerlikpenivistiñ eerip turarь tьпnalьr.

Am po өjde cybeniñ pajdalьn pilip, politiktiөj medereldioј polu peerge, canğьs podunnuñ pezin sizeen algaş, taptьoј şinciler көerge, Tьvanьñ arat tymeni revolustuñ murnunda tьkka-la aar perge co-vulañ көrup, muñ-muñu-pile aştap-suskar, aarьp-ar-зьp, өlyp turganь ulam-na ildeñ appaar cybe tur.

Pagaj ававьь pisterni torukturar teeş, yrgylcy tilenip coraan. Podu aar aзы kьla alvas, koncuoј uluoј aarьoј xoocculuoј kizi coraan. Aзы kьza-taa, өrttek хөlezi par eves, xalas poor cybe polgaj.

Ававьстьñ po coraaş, tilenip ekkelgen cybezi cyu şooluoј polur poor, iji-pir хongaş, төne perdi. Ol өjde men 7 харьoј poor men-oң. Am podaarьmга 1908 сьl poor.

Mergenniñ askьnğa, Sarьoј-sepke Mekkej paaş-taan iji-pir kolonis orustar kelgen coraan.

Olar kelgen toraan-na taraa taraannar. Уnyzy koncuoј pagaj polğan. Kys-taa keldi, taraa-taa al-dьndь. Turguskular kaan moozazьn pastьrar teeş, şaңnar-ce seөrttyr appardь.

Aştap өlyr arga par eves. Ававьь paza-la saa ar-ga хereөlej perdi.

—Ojt, koncuoј cazьj kulugurlar, camдььnar ol aj kьmзагьn (хавьn), pir camдььnar oduştu (tespini) ar algaş, meeñ soom-ce corup olurunar—ter, araj

koncu-j-aarak cugaalaaş, ynypty. Avavьs askь-pile koncuttunza-taa, işti-pile piske kьzьgaar cok ьnak.

Cуny-taa pilvejin, ававьстың soondan сьдър kalvas teeş, razьp-la olur pis. Cyge teerge, ававьs—сьдър kaldьnar kulugurlar, pozuulanaг—ter, ximir-enip каар razьp olur. Pis-taa cyu-xөө, savalagьvьs—tь tudup algaş, ававьстың soondan ьnda-la aştan, am argan ulus şьdavajьn şoşkugular olur-pis. Cadaoј kьlaştap өөrenip kalgan polgaş, ававьстың kьlaştap-aarь koncuoј tyrgen kizi.

Pisce polgaş, taraazьn caa-la şaңьn-ce tazьj pergen taraa ornunğa keldivis.

—Po сьtkьlaan taraa paaştarьn сьoјдыланаг—tej tьrttьp kaaş, ававьs podunun oduzunğa taraa mazaktarьn tooјdurt-tooјdurt kьдыr сьoјдылаj perdi. Aştaj pergen pister хөөккыjler, taraa mazaktarьnьң camдьзын ol-la ceringe xolubus-pile uuştaaş, cigiler, camдьзын edeeviske, хар-savavьska сььj perdivis. Kezeeni turgu, cem сььp cip coraan kuuştar ьşkaş taraa ornunda сьtkьlap tooјlap kalдылаan taraa mazaktarьn сььp turgaş, pat turupkan canьp keldivis.

Canьp kelgeş, pot-podubustuң сьoјgan mazaktarьvьstь canдыs cerge „ovaalaj“ төp aldьvьs. Cyu şooluoј poor, iji-pir хoorum хire taraa poldu. Ol-la toraan uuştaj şaar algaş, ававьs oduzu-pile celvir olurunda, uoјvavьs razьn taş ozuk paazьnğa olurttur kaoјды. Pister-taa cem civeenden peer tьkka yr polgan. Aştanьvьs-taa koncuoј. Am-na tapтьoј cemni soj-tьrttьp alyr cyve eves-pe teeş, koncuoј şalьpтьoј ьjaş kiirip ekkelgeş, ottu kьpsьp, razьvьstь kьzьдыr olur-pis.

Taraavьstь pakka-sokka хoora tьrttьp algaş, ol-la olcaan pydyngе cip olur-pis. Avamньң агьн-şьrajьn көөrymге, tьkka-la mungaraan pajdaldьoј olur.

—Kaj, peer kelem ooјlum, сьttap каажьн—teerge, men ajaamнь pir xolumdan salvajьn, put kьrьnğataa turvajьn avamньң canьn-ce yңgej perdim.

—Oo, cassьoј cyvemni-aar, aştaj pervejin канcaар-ы-аан—teeş, paazьmнь tutkaş, podunun хojunğa

meenъ paazyтнь cookşuladyр appargaş, sujvar, koncuı ынакşыldыı iziı cyreenge хаара tudup olur.

—Slerni torukturar teeş, men тькка-la tyrep keldim, ulustan tilenir teeş, ulustıң sook karaan тькка-la көрүр keldim—teeş, өıınyң тьдык cerlerin-ce көргыleeş,—көруңерем, uruıларым, tajgalарның кырында хар сааркан tur. Am slerniң keder хер-сыпыңар cok, кансаар кизи poor-men? Ulustan tilenir teerge, peer eves. Азылың кылыр алды-рышкаан etteer, хой малың кадарар teerge, slerni кааркаş kajнаар paar poor, at polgan tur. Am şьdaldыı ulus taraazyң paşтыгыр, paşva-savaзың toldurup алган tur. Pis ышкаş jadатык ulus аштаp-susкар, тоңуп-тозар өлырден өске cybe cyu poor, uruıларым—teeş, uluı тыңгаş:

—Кыыş-таа тышты, am slerge cyny kedirer, cyny cidirttir kizi poor-men, koncuımnı-aar—teeş, ававыс ылар paдыгырты.

Ававысты көргеş, pister paza-la ылар paдыгыртывыс. Paгај cadыгывыстың işti kuruı-la ы-сыы poldu. Кыдындан тартыı тыңнар көер polza, аштаан-susкаан pery ooldары-теı polgan poor-оң. Ol kezee şak ынаңаş, ertte peerdi.

Pister-таа cyu-xөө samdar şuoılaktарывысты ештир, putтарывысты тыдыңдылар алгаş, udugular cдыр алдывыс.

Ol tyne tyzymde тькка-la cemnendim. Eet, пыştak, өremeleen taraa polgaş cer-le cyny civeen teer. Udup-udup ottup keeribiske таң-таа аткан. Meenъ tyzymde cip turgan cemim cok. Am кансаар, ol хире ekki тыş көрген кизи uluzumга ol cemnenip turgan tyzymny cugaalap egeledim. Onu cugaalap olurгаş, аккым Pezendejni көөрымге uluı karaan мен-ce көрүр алган, anaa-la caraazyң хей сырттылыр olur. Ынаар олургаş, uluı тыңгаş,—ex, seen ol tyzyң şың cybe polza, koncuı-la şьтvaj poor cybe ijik tuңmam—tidi.

Tыстың cugaazyң тоозуп алгаş, ыңај peer көрнүр көөрымге ававыс, ивавыс cok poldu.

Ро кандыı аайлыı cybe poor teeş, өııден yне халааş-таа тырpaдым. Uluzumdan ajтырагымга olар pilbes poldu.

Paza-la muŋgarap aŋtaan, ezeen olur-pis. Soonda kelze-kelze, paza-la tilenip coraan poldular.

—Хьгнь-posku teeŋ, tilenip tep cybe koncuoŋ-la cybe turam, Алвансь-pile хамьк aaldarnь pir кьлдыр kezidibis. Tilenip algan cybevis po-la tur. Ulus oonđe kiirvestej perdi, am cer-le kancaar coor, eške arga хереoŋleer poordan eške kancaar tep sugaalaaŋ, ававьс uluoŋ тыгаŋ, унур coruj paardь. Oon eleen polgaŋ, pagaj cadьгьвьска ававьс kirip keldi.

—Men-taa pir janzь cybe podap aldьm, paгьp symelezip koreelem uruum—teeŋ, ававьс Алвансь-pile унур coruur tej perdi.

—Kaj paarгьŋ ol avaj, pis am cunu ciir ulus poor pis—tep, araj ьoŋlaŋajньp авамнь edeenden tudup tur-men.

—Kajam sal! Slerge cem ekkeer teeŋ, Sarьoŋ-sep kireel, ooŋlum—teeŋ, paazьmнь cьttaj тырттьp-kaaŋ, yne perdi.

Хун araj kezeeliktej pergen cybe. Po хире oraj cybee corvas kizi polgaj, кандьoŋ aajьoŋ cybe poor tep, yzeleen muŋgarap olur-pis. Odubustu uzudup algaŋ, tегelenip-tегelenip algaŋ udup cьдыр aldьвьс.

Ertten ottup keeringe, aŋtaar tep cybem cer aaj-cok. Pagaj cadьгьmдан yne perdim. Nojavr ajньŋ uzunda cybe poor.

Pistiŋ ol cerge хar eleen caarpan turgan. Cadьrдан yngeŋ, oгу-kudu kooгymge, хун caa yngen, харньŋ кьгьп кьлаjтть хунneen turup tur. Хат салгьнтаа cok, agaарньŋ хereli koncuoŋ cььoŋ turdu.

Aŋtaan uum-pile авамньŋ oruun-ce kooгyp, kazan-na cem ekkeer poldu tep, ezegiler kooгyp olur-men. Pudum toŋa pergeŋ, oom-ce kirip keldim. Ol ŋaŋ-da idiim par eves, eezee тырттьк pagaj majьktaaŋ idiktiŋ kizi men. Picce ьrak кьлаŋtaar polzumza pudumga ьjaŋ paŋlap algaŋ, pudumnu kamgalap coruur kizi-men.

Ьjaŋ-taa cунуŋ cьььп peer poor, puttу toraan хаара peer cybe polgaj. Oomge kirip kelgeŋ pudum

сыдыр olur-men. Pir тыңнаарыңга, таҕтын серликрен хөҥ-хөҥ тер родунуң консуоҥ сооп ыды-pile еере-perdi.

—Рагыр көрем, суну еере perdi—тер, уоҥвам Кангыј ајылаарга, уне сугурдум. Кажнаар-таа паар полза, Режендей-pile ургылсу мені сорудар улус су ве. По удаада паза-ла мені соруттлар. Өҥден-геҕ, соғум суу полған суве роор теес, уне сугуре peerdim. Хун еleen pediј перген полду. Ыңај-peer көрнур, узур турған кууштарны көрур, соруж парған серликрени көрур тургаҕ, кансар-ла орукту куду көре-peerимге, арыҥ кыдындан авам полгаҕ увам еleen-не улус сувелер суктер алған соруп олurlar. Өҥ-се паккылааҕ,—розулаңар-розулаңар—теј-тырттыр кааҕ, талаҕ-талаҕ-pile уткуштур сугуре perdim. Авам-ның сапыңга соокшлар келгеҕ, ларлар көрур тур-арыңга, ооргазында шодаж суктер алған, ыңај peer еленнеен, арны раазы кансар-таа аз-сок териде пер-ген разыр olur.

—Суну еkkeldиң, аваж, кажыны алдың-тер ајттыгыр сор-men.

—Ыттава! Тараа тур! Сиir-сен, кулугур—тер, авам саңсај тырттыр каады.

—Ынса хөј тарааны кажыны алдыңар аваж, сор кон-суоҥ шытвај суве роор—тер, амыгар тур-men.

—Кажыны-таа алған полза, сенде хатаан-пе! Хар-ыны ыттава, хооруп сиir-сен—тер, ававыс паза саңсај тырттыр каады.

Ававыс, уоҥавыс pisti уктур алған серивиске ур полвајыны садгыгыстың сапын-се кылаштај perdiler.

Pister-таа соондан едерип сугурур olur-pis. Тараа-зын ооргазындан тузурвејин, сугу-pile кады арај pedik cerge olurup алды, хенди аргамсызын сезип алды. Пагај сөөскен таңазыңга кузум-pile холур тоораан ыязын toldur тир алгаҕ, пурулдыр таакры-лар олurlar.

Ындыҥ полза-таа, сезиңен суве ыскаҕ ургылсу ыңај peer көрнур олurar.

—Се! По тараадан одушка picceden каар алгаҕ, аргагыр шыҕзар каал—тер, ававыс ынса тиди.

Pister увавъсть мапаваяън, şoodajнъң aksън се-
ze тѣртѣр алгаş, oduşka ура тѣртѣр алгаş, хооруп
egelej perdіvis.

Ol arazында ававъс-pile uoвавъс şoodajларън кѣ-
dyrup алгаş, ырадър кылаştaj perdiler. Ekkelgen тар-
аань ыжаş тоорзуңга хар тыşpes серге арпарар салър
кааръ ol tur ijin теп podap каадым.

Taraавъсть pakka-sokkka хоора тѣртѣр алгаş, ol
olcaan тазыргайындър тајнар olur-pis. Ol хунну хун-
zedir тараа хооруп сир, харън ріссе амьгар хунзе-
divis.

Ol ынар turubusta хун eleen kudulaj pergen
суве. Tараавъсть хооруп сир olurubusta, cerlikpen
eere perdi. Onu тыңнааş, ававъс хер хенерттен созуј
perdi. Men-taa уне халър kelgeş, көөрумге, уş аат-
тыој kiziler corup olur. Ooң camдызын көөрумге,
tyzumentter теп kiziler ышкаş poorga, korga-korga
өөм-се kire халър keldim. Avam—кым tur oolum—
теп, ajttырды.

—Та, ааттыој уş kizi-le tur—теј тѣртѣр каадым.

—Tadaјым-ыңај, at poldubus—теп, авам-pile uo-
vam korga хона perdiler.

Ol ынар мынар turubusta, tyzumentter аадын
paoјлар кааş, өој-се кылаştар olurlar.

—Ojt! Өојде кым парыл ыдың ај-te, sadaraan
kulugurlar!—теп, хөреkteј turlar. Paгај ававъс өојден
уне cyгыргеş, ol tyzumentterni көргеş,—Амыр-la, амьр-
la—теп mendilezip, edeen catkaş сөгуруп каады.

Ol tyzumentter mendileşken-taa суве сок, консуој
хорадар, суве ыттавајың, өој-се uoјландър разър
olurlar.

Pis-taa olardan kortkaş, paгај cadьгьвьска kire
cyгыргеş, өојнуң torазыңга төрт-tajактар tongajър
сдыр алгаş, көгүлеп сдыр-pis. Tyzumentter paгај
cadьга kirip kelgeş, kezek ыттавајың тургаş хө-
ектеп-le undyler.

—Амырлаан-umurlaan, авьјаастыој kulugurlar!
Peer тыңнар олоруңар, консуој tora өлcyктер!

Pireezi тургаş, тараа-се ајыткаş:

—Po кымның тараазын ар алгаş, хооруп сир olur-
sler?

Pireezi pistiң ornubuska mьnca tep харьылај тьрт-тьр кақдъ:

—Kizi pilves eves, kazan, kajaa taraalьoј corzuk, pьlar. Uzun-coodunuң taraazьn oorlap алғань ol tur.

—Uzun-coodunuң taraazьn oorlap алғаньнарнь тартьoј өссүр olurуңар, јадараан ешпiler!

Ававьs sөгyreeş:—Oo, kajьn ьndьoј poor teergim!
Po хоorgan taraa polza, kyzyn сььр алған mazak-тьн арттьь tur-ijin—tidi.

Хааş tumcukтуoј, kizi tyrzyzyn oskungan Таş-calaң paskaktanьр olura, авамньн саьн-се paga ьşkaş сооқşулај хальр kelgeş—Аа-суу-се? Јадараан kulugur! Sen oorlavaan polza, кьм алыр сувел? Cugaalar olur, kulugur—teeş, авамньн pir tazьдь. Avam oјtta парьр тыşty. Pis-taa kortkaş, onu көрүр cadaaş тоңгaja perdibis. Pyduy көрүр сьдарьмга, ававьs ханзьрај pergen tumcuun pagaj ceңi-pile codup,, карааньн сазь saagajьндьр төгылген консуoј ьолаан olur.

Ol arazьnda Таş-calaң, kulaamdan tudup алгаş:

—Аваң po taraань kajььн ekkeldi cugaala—tidi.
Men кьзьдьр cer-le ьттавадьм.

Ol arazьnda tyzymetter tura халааş, өoңнүң иştin-de суу-хөө сувени рьдарадьр oktap, taraazьn tilep turlar.

Өoңнүң иştin көргеş, суве тьррајьн, өoңнүң таş-тьн көре perdiler. Ol ьнсар турунда, temgi taraаньн eezi uluој kara saldьoј cuduruk paj cedip keldi. Ol-ar pistiң cadьrьвьсть teskindir кьлаштааş, paza-la тьрпадьлар. Тьр cadaaş, canar tep турунда, tyzymet-tiң pireezi eleen ьрај pergen холун pulgaj tur.

Tyzymetter-taa ьнаар cygyrзы perdi, men-taa ol-арньн-pile кадь cygyrdym. Ol kiziniң саьнга cede peerimge, uluој сум харньн орттuzунда iji şoodaj taraань хөөр каан сьдьр.

Taraань харньн иştinden tyzymetter ušta сөөрттыр алгаş, temgi eezinge tuzaap perdiler.

Улуој кара saldьoј ашак taraazьн şanaanga сал-ьр алгаş, ettep coruj paardь.

Хажьраан taraавьs, алгаş paарь ol tur, am paza аштаарьвьs ol tur tep иştimde, podap tur-men.

Tyzymetter ol cerinden eep kelgeş, авамнь та-
гьн консур пастър торамсылар егеledi.

—jadaraan kulugurlar, oorlaavaan polzunarza po-
pe? Суу sagьştьoј ulustuң cybezин oorlap ekkeldи-
er, jadaraan kulugurlar? Po kulugurlarnь sa eriider
turar cybe—teeş, ававьs-pile uјvavьstьң holun хyl-
yp алгаş, pottarь aattarьн munup алгаş, murnuңда
syryp алдылар.

—Etter eriideer, өlyrer cidirer polzunarza, маңаа
pagaj cadьгьн, өl-canagaş uruоларгьнньң сапьңда
pottандьгьңар. Men kajnaar-taa parvas-men—teeş,
ававьs olurup tur.

Pir tyvymet хальр kelgeş, oorgazьн-ce кьтсь-
pile oraaştьr şaarpaş, argamсьзьнньң uzuңга pagaj
авамнь paолар алгаş, corruptu. Corup olura oorga-
зьн-ce ciduruu-pile pir tudustu.

Pagaj ававьs tongaja tyzer caskaş, araj poorda
ьзьгьңдаş, oruktu kudu pagajttьr razьrtь.

Uјvavьs Alvanсь—po өl-caş uruоларнь кансаар
cyvel, olarnь tora өlyrer eves—tidir. Pir tyzymetten:

—Хоş jadaraan kulugur! Am saktьr keldи-pe? Po
tora-өлcyk cyveler өlze өlgylej-le pergejler. Şьнньн
cugaalaarga, olar өзыр torugup алгаş, cуny pydyryp-
terleril? Olar paza sler ьşkaş oor cyveler polur ьj-
naan. Ъттаважьн, кьлаştар olur kulugur—teeş, oor-
gazьн-ce pir ystyrgeş, oruktu kudu syrgen mal-ma-
gan ьşkaş сьвьгьр алгаş paardьлар.

Pister ававьs polgaş uјvavьstь алгаş paarga,
pagaj cadьгьвьstьң сапьңда ь-сьльoј сьдьр kal-
дывьs. Ol tyne paza-la ававьs cok pottarьвьs саas-
kaan тоңур-tozap, аştар-suskar хонduvus.

Ававьs-pile uјvavьs pir тьн, pir хьн polgaş ke-
zee, pat turupkan, арнь paazь parva ьşkaş ьşкьлаj
pergen, топ хер сьнь ханньoј cedip keldiler.

—Po cyңer poor аваж—ter ajttьrdьвьs. Kezek
ьттаважьн olura,—Kulugurlar саa-la şagaajttadyлар.
Уş өşкьvystьң ijizin şiitkel torgaal teeş pьлаaj per-
diler. Am-taa кансаар cybe-ьjnaан—teeş ьoјlaptь.
Pis paza ьoјлар tur-pis.

—Cer-le am кансаар pis аваж tidim. Avam,—kan-

caar poor, Pezendej-pile seni po orustarga хөлеccик-
tedir poordan өске, кандьот-таа арга cok tur uruот-
ларьм—tidi.

Moон egeleeş, men хөлеccикке 8 харльмда kirip
egeledim.

Хөлеccиктиң совалањ

Ses xarga cetkeş, хөлеccиктиң perge амьдьяралы-
га kirdim. Ol өј 1904 сы ышкаş tur. Ынсаарда Ter-
zioт askыңга 5-6 хире өреге orustar көзүр kelgen,
разьңнар tudup turar coraan.

Ol кьсть ыңсар тьңсар erttirip алдывьс. Сазьл
Mergen askыңга төң кьыңга pagaj садьгьвьсть tip
алдывьс. Pistiң санывьска Mekkej Besştanof тер orus
аşşак pagaj разьңньот турган cybe. Pir-le хундys
таşтьгаа oјнар corумда, Mekkejниң ooldарь meni
азьrap алыр teeş, kuzaktaj тырттыр алгаş, ыңaj pol-
dular. Алгы-кьşкьмнь, ьь-сььмнь-таа тоовайьн şuut-
ла разьңыңга ekkeldiler. Разьңыңга ekkelgeş, ааş-
сем perip, cybe-le cugaalar turar. Men авамнь,
pagaj-таа polза, садьгьмнь подааş, аş polzumza-
таа pergen cemin civeјin, өөnejnip-le tur-men. Ын-
сар-тьңсар turubusta хун-таа аştь, тун-таа тыştь,
ulus-таа ol-la toraan хаарьктај-ла perdi. Men-таа ха-
јьр manaан kizi ышкаş тыңнар, тыңмас тыңнаalar,
ulus kazan-na тартыот uduј peer poldu тер manар
сьдыр-men. Ulustu otturvas teeş koncuот ajaар turup
keldim. Put paazy-pile кьлаştааş көөрымге, songa
азьк tur. Азьк songadan yne халыј perdim. Koncuот-
ла сувыр cybe кьыңга paгыр тыştым. Temir iliir pizi
polган cordu. Tiskeemni tudup көөрымге kuruот
хан, kezi халаңайьнр tur. Ooң aарьгы арттында cy-
reemге keep теер turdu. Teskindir көөрымге кьм-
таа cogul. Ebeeş picce kuzumny сььр алгаş askаң-
айьнр cyгyрyр-le каоьдьм. Uzup turup coraaş, өөм-
ге cedip keldim. Avam meni көрyр кааş:

—Kajaa corduң, oотлум? Seni tileeş paдывьс pa-
адывьс—tidir. Көөрымге, караан ььдыр ьотлар ар
tur. Kajaa кансар corааьмнь todargajь-pile cuga-
alar perdim. Pagaj авам онu тыңнааş, koncuот-ла

xoradap turdu. Xoradaza-taa kancaar poor. Cargyl-dazyр ceri par eves, kamgalaar erge-cagyрга par eves, ol şaoida picce-le şьdaldьoй kizi şьdal cok, erge cok jadьь ulustu turazьnda aazьlap turgan cyve polgaj.

Mergen askьngа yr polvajьn Terzioй askьn-ce kёze perdibis. Pagaj cadьь ɵɵvysty Uluoй-xem kьdьngа, saattьoй uluoй tьttьң сапьngа tip aldьььs. Ol tьt am-taa хевеер par cordu. Ol şaoida izer, ciir cyve тьвьлvas poor cyve polgaj. Амьдьгаарьньң argazьn tilep, ol tьttьң kьгьn-ce yңgeş, saat хоогур алгаş onu орус uruoйlarga хлеерке орнар сир coraan-ьннь am-taa utraan-men. Ам podaарьmга, ol ɵj 1904 сьл ьşkaş tur. Ol-la ьncар-тьнсар coraaş, mur-nukkum cok, orustardan kortpas appargan-men.

Pir-le хун авам меең хolumдан cedip алгаş, or-ustar разьңngа appaardь. Pir-le разьngа pargaş авам тьнса tidi:

—Тапьş, меең picce palan po tur. Sen onu азыл-dadььг херек-pe? Меңее тараа perze kandьoй?

Ol разьңньң eezi тьвалаарьşoru kizi poldu.

—Та, мен суу pilir ol. Men podumda palan par. Tараа cok tur. Ol азылдаар şьdavас polgaj ol. Uu, jadaraan kulugur, суу sen pagaj kadaј, ca, ca coruur—teeş, pisti yндыr сьвьга perdi. Oon korga-korga corupkan-pis. Soonda podap kɵerymge, Kальк coldak Ъstappaan (Stepan Petrovic Mixajlof) tep kizi poldu.

Ol ɵjde меең хагьм cyoй-le ses. Podumnunсɵɵgym uluoй eves, cyoй-le karaam kьlajar, kulaam kɵstyr turgan polgaj-men. Ъncаngаşтьң, алвајьн turgan kulugur tur-ijin-oң, оон paşka хɵleccikke туральoй cyve кајьн алvas tep.

Сар-саа-la kɵзур kelgen paza pir разьngа paardьььs. Разьngа kirip keeribiske pir uluoй ak saldьoй аşşak, ооң kadaјь pedik semis caagaj kadaј olur. Oon picce olurup turubusta er, хереезен 25 хире харьoй iji kizi kirip keldi. Olurup тура ɵqlyугьн-ce kɵerymge, сар-саа рьзьгьngа iji-yş хире pyдын vulka хлеептернi uştup сальр каан tur. Аştаан kizi онu kɵergeş, сараа сььрттьньр, şьdavajьн olur-men. Pajdalьн

køerymge uruoŭ-tarŭoŭ cok ulus cordu. Eleen poor coruj avam mьnca tidi:

—Men palan par, sen palan cok. Sen monu al-yr-la, meңee taraa peer-le.

—Oo, kyş ekkitur. Mende palan cok, sende palan par aa. Mende talgan par, ce aзыгvas—tep харьылар каoŭдь. Oon meni aңaa turguzar tep cugaalazьp al-dьlar. Avam meni taştygaa undyre pergeş,—kørdyң-pe oŭlum, sen am po oruska aзыldaар-sen. Tapтьoŭ тыңнаңдыr aзыldaар-sen, oon paşka seni-taa сьвьг-ьptar, meңee-taa pagaj poor eves-pe—teeş, tamdь-lar yнyp kelgen karaaңың caзын xolu-pile codup algaş, cana kылаştaj perdi. Men-taa ь-сьыльoŭ avam-ның soondaan көрyp сьдыp kaldьm.

Soonda pir сьл хире aзылдааş, pilip keeringe, ak-xaаппың tarlалыңга şьdavajьn, segip alьr teeş, soң-gaardan caa көзyp kelgen koncuoŭ jadьь Luboşni-kof Agej tep kizi poldu. Ol kizi podunuң tuzala-zьşky-teoŭ ooldarь cok polgaş meңee aat paazy mun-durup ap turgan cyve. Agejniң avazь meni artтың-da oŭlum tep adap, podunuң oŭlu-pile төmejaşka-гьp-cemгерip, idik-xep kedirip turgan. Iji-yş сьл хире ol kiziniң pazьныңга turgaş, eleen torugup algaş, aзыл кьльp өөreni perdim. Ol øjde meeң aзылдаапыm cyu şooluoŭ poor. Aat pezin tapтьoŭ munup alvas polgaj men. Pir хын podum araj poorda şilgi aattь munup algaş, corttup olur-men. Ol aat koncuoŭ kьrgan polgaş koncuoŭ kazaraan aat coraan. Ooң oozun pil-gen eves. Cyu-taa sagьnмаjьn corttup olurumda, хep-xeneertten пыдаj тыşkeş, meni cerge pet кьд-ьr oktapkaş, хар coruj pardь. Ooң soonda paza pir cer-ce coruur teeş, şilgini tudup alьr teeş, cygen tudup algaş, ser-taa tivejin pazьp olur-men. Kyзыr şilgi-taa po-la tur. Хаaj-хаaj teeş, cookşular olurum-da, meeң кьгьmda-la keldi. Ol-po пыdap corumda, хальp kelgeş ektimden ьзыргаş, kezek silgip-silgip pet кьдыr oktapть. Ektimni oja sop appaгьp tur. Ooң aarьгыңга şьdavajьn, sigen arazynda ь-сьыльoŭ сьдыr-men. Ol хын avam meni kandьoŭ tur irgi teeş, keep көрyp coraan cyve polgan. Meeң ьmпы тыңнаaş, maң-saң-pile po-la cygyrup keldi, kortkaş,

уһу pezin өскерли pergen—cyl ооһум, кансар раар-
дың cassьm, ьолава, оо халак ьjнаан, өршsee, та-
даьm—теp сугаалаһьp карааньң сазь төгылген тур.
Meni көдүгүp алгаş, Agejniң разьһьңда ekkeldi.
Cedip kelgeş, авам Agej-pile кьгьşкаş, аştaza, sus-
kaza-taa podumnuң өөmге караам, kulaам, хаһьm,
cyreem тьş кьлдыр ооһум саһьmга орзун—teeş meni
алгаş саһьp keldi.

Ааһьmга саһьp kelgeş, eleen роор соруј авам-
дан-таа ајттьpваьһьп Terzioј askьn-ce kriptim. Agej-
niң разьһьңда kelgeş, eleen yr poldum. Аңаа тур-
умда coldak бstappaан cedip kelgeş, меңее рагьp
азьда, cemim-taa ekki, азыл-таа мende, seeң амь-
дьральһьңдан ciik polgaj-aан теp көгүderge, şьңга ал-
гаş, Agejden yңgeş, coldak бstappaан теp kulakka
хөleccikтер kirdim. Ынцаарда 11 харьој арпарган
роор-men.

Coldak бstappaага хөleccikтер киргеş eleen азь-
ьлдааş, согум olca теp cybeniң pergezin консуoј-la
todargajь-pile pilip алган-men. Meeң calcalap тур-
ган хозjайларьm meni cyoј-le кальк jozu-pile тарлаp
турган еves, podunuң şазьһьп cydylgeziniң аажь-pile
paza-la şьдаар arga cok тарлаp хемдip турган.

Coldak бstappaага keeringe, ооң хөleccikтерi
он-şaa kizi турган. Meeң акьm Pezendej, Tarва-
ган аşşak, Coldak-ool, Rodion Elisejef, Pakel Sido-
rof polgaş оон-таа өскелер. Coldak бstappaан Тьва
curttuңга kelgeş, yr polваьһьп-na тькка-la paжаан.
Iji-yş askьr өөгү cьльһьој арпарган. Pygy-le sigen
kezer, taraа тарььp ekki-ekki cerlerni ezelep алган.
Cook кавьһьң орус, тьва соһу рагьк тоozазь ооң
холуңга турган. Picce-le ep-cok cybe кьльpкан, азь
şala pagaj азылдан kizini туразь-pile ettep, podu
kyş cetpes polza, Тьваньң nojat-tyzymetteriңge car-
гьлдаşкаş, өj-өjде eriidedip ар турган. Jozuluoј tyr-
zok араattan-teoј kizi coraan. Аştap өлbestiң arga-
зып подааş, аңаа хөleccikтер турган араат соһ тькка-
ла аар perge, тарлап, xilinceк көрүp kelgen. Амьдьp-
аарьһьң өске argазь турган polza teerge, sagьşka
cettirves cybe polgaj.

Ol şaqtı da aзыл şağь ter cybeniң suraan pezin kizi pilir eves. Kьbş, saј ыlgal cok, uluq хун тьş-taa cok, paгьmdalaar şak-taa cok.

Saј şaqtı da ertten taң caa-la хajaalap olurda tura халаaş, pakka-sokka cemneni soј tьrttьp алgaş, ege-ler aзылдаaş, kezee karaңь imir tuşky-ce cedir aзыldaар cybe. Oon канcaar-taa aaj cok turupkan kelgeş, orun tөzek-taa cok кылаң şala кьbңga kal-vaş кьldьr paгьp uskaş, uduј peer poor cybe.

Kьbş, sook tyзyp keerge, aзыldьң aar pergezi tam-paar. Iji-le kizi 12 aattь şanaktap алgaş ceervi kilo-metir cerge paгьp, sigen şanaktap алgaş taгьп eep caньp keerge, tapтьoј-la taң adьp turar poor cybe. Toпup-toзap, aştap, suskap coraaş, ol хire кьзьp aзылдаaş, cedip keerge, koncuur, хөреkteer poordan kaдьна, piccii-taa maktaar, ekki көer cybe cok, pi-jeekki-le sook karaa kizide poor cybe polgaj. Pудьп cьlda aзыldap keerge, cyoј-le caңьş şaң cer aңda-гьp aльгьньң aattarьп polgaş oоң yrezinin peer cy-be. Oon өскеzin podunuң ergi kaskь idik-xevinin, işken seen aaş-ceminiң artтьпп perip турgaş, oоң-pile karak tuoјlap каар cybe polgaj. Şaзып cydylge-getaарьşpas cybe teeş, Tьva ulustu pottarь-pile kaдь olurttup cemгерves, хаалga askьңga ulustuң cunar ceriniң paarьңga onza kara ajakka ьт ьşkaş tus-kaj cemгерer cybe polgaj. Cemniң eң-ne paarь-pile cemгерer, хertin eң-ne orvak paarьп peer. Olar cemnenip olurunda stol caньңga кьлаştap kelgen polza, „purgan cydeeni cok kulugur, peer cookşu-lava, moon ьrap cor, puzar kulugur“ teeş сьвьгьp-tar polgaj. Picce-le ep-cok cybe polza, хolunda tut-kan-na cybezi-pile tavarьşkan-na cerin-ce karak kul-ak cok kagar sogar poor cybe.

Coldak Ъstappaan saјьп pir хун emge cok aal-cьlar сььp алgan aragalaan. Ulus тькka-la хөerеш-ken olurlar. Coldak Ъstappaan ezirii eleen ulgaдь pergen хel-cok maktangan olur:

—Menden artтьк şьdaldьoј, paј kajda poor. Ындьoј ale.

—Ындьoј, ьндьoј хагьп.

—Stepan Petrovic teerge, şьnar-la perge-le poldur-ijin.

Tarvagan aşşak kezek tьnar olurup-olurup тьnca tidi:

—Seeң rajьn, seeң şьdaldььn pistiң kuzuvys-le polgaj.

—Cyge, slerniң kuzuңer polur cyvel, cьdьoј ььt? Aa!

Pis, seeң aзыьnнь xalas кьльр pergeş, seni şьdal kiirip rajьdьr turu-pis.

Coldak Ъstappaan arнь paazь xuula-pergen xol, pudu siriңajньr, yny ynmesteј pergen xөrektenip turup keldi:

—Cyu tidir sen, koncuoј toга өlcyk ььt? Am paза cugaalap көrem, totkan ььt—teen soonda Tarvagan aşşaktьn кьrьnda-la paardь. Xөөkkuj aşşaktьn arнь paazьn kizi көөг arga cok кьлдыr etteeş. cyoј-le tirioј тьnньoј artьrdь. Tarvagan aşşak araj poorda turup yңger coraaş, pistiң olurup turar kazanak cadьrь-вьs-ce sөөrttyнyp coruj paardь, хөөkkuj on-şaa xonukta aaraaş, araj poorda segip algaş, aзыldaј perdi, ol şaoјda caryь caalb кьльr teerge, тоог, херексеер kizi par eves. Jadь kiziniң şoruzu-la poor cyve polgaj.

Ol şaoјda kizi paза koncuoј-la tenek poor coraan cyve-ijin. „Pir eves ekki aзыldaar polzuңarza, paза koncuoј şььrak cyvelioј polur sler. Uska kaaş-taa Tьbalar өske uluska aзыldaп тургаş, soonda parzaparza, koncuoј şьdaldьoј appargan“—ter pistiң hozjavьs megeleerge, koncuoј-la şьnzьньr turgan-pis. Katkan xuuraanьn rajььr poor. Men kaaş cьldьn turguzunda aзыldaп keeringe, pijee-le хевеер samdar poldum.

Kulaktarnьn kizi megeleeri koncuoј-la kulugurlar cyve. Podunuң ergi-kaksь samdar хер-сьньn kizee kedirgeş, soonda pargaş, „sen Ыncaarda meeң oom-moom алган polgaj-sen, am ooң өrtteeңge алр taraaңdan казыр алдым eves-pe“ teeş şuut-la хунаар ар turgan. Ol tugajьnda kiziniң sөзyp тоог cyve eves, ol хевеер-le paar cyve polgaj.

Pir kattap aldъ aat şanaktap algaş, sigenner cor-
 aaş kelgen kizi-men. Oon cedip kelgeş koncuq-la
 ekki udup, koncuq-la ekki tyş tyzer cыtkan kizi-
 men. Udup cыдырmda kizi-le silgilej tur. Po kan-
 dьoq aajlyoq cyve poor teeş, karaamнь көрүp keer-
 imge, Ъstappaan tur. Көрүp kaaş, paza tagьn uduj
 perip tur-men. Tyzymde paazьm-na koncuq aaryp
 turar. Ottup keeringe, tyzym eves Ъstappaan paazьm-
 ньd tygynden aspaktap алган silgip tur. „Tem-ne ot-
 turup kaqдыm jадaraan kulugur, koncuq Ъt segi. Cy-
 ny кьльp cыдагынд ol“—ter koncuttuңan tur. Talaş-tu-
 laş-pile tura халаaş, paazьmньd tygyn tudarymга анаа
 la mөөң-mөөny-pile culdunup tur. Po kulugur paazьmньd
 tygyn artьrvaan tur eves-pe ter, iştimde
 koncuq-la хорadadyм. Paakka-sokka kettinip алгаş,
 yne-le хальp keldim. Cyvee paar polgan aattaryмнь
 tudup алгаş, sugaryp алыр teeş suoqга cedip keldim.
 Ъstappaan саль adьja pergen meeң soomda po pa-
 zyр olur. Iji-yş aattь cedip алгаş, cyve-taa Ъttava-
 jьn, aattaryмнь sugaryp tur-men. Ъstappaan paza-la
 aattaryн meeң canьmdan sugaryp tur. Aattar pot-
 poduңa хорadaşkaş, meni suoq-ce kiiripter castьlar.
 Po kandьoq-aajlyoq moovalar poor teeş, iştimde хор-
 адаaş şeliptim. Ol toraan-na paazьm cыk taars-la
 teen. Tendiş-tunduş кьлынгаş, хaja көрүp keeringe
 Ъstappaan uluoq Ъjaş tudup алган tur. „Jадaraan
 kulugur, cyge aat şeldin“ teenin тыңnaaş, paazьm
 teskingeş paгыp тыşken men. Picce polgaş minnip
 keeringe, төң saj кьрында caaskaan cыдыр-men.
 Kezek kada өry көрүp cыдыр-men. Таң am-taa ат-
 раан, cыдыс am-taa көвеj хевеер tur. Suoqnuң таа-
 зьн тыңпар, podumnuң хомудар, муңгарааньмнь,
 азыньp хорadaаньмнь cugaalaar kizi cok koncuun
 ter podap cыттьm. Oon коваjьp алгаş, cerniң ceriң-
 ge kizini sop kaарsa-taa азырvas, kizi тыньньd алгы
 keešten tora koncuun ter podanьp olur-men. Po
 cerniң tyzymetteri Sozar, Азырмаага садырьксь, азы
 Cөмвур-calаңга cugaalaar teerge, olar меңее ка-
 жьн polcur. Polaryң cer-le caңгыс aaj kulugurlar
 polgaj. Po coldak Ъstappaan хамьk ezelep turar
 taraa тагыр, sigen kagar, cerlerin ol tyzymetterden

sadyr algan-na polgaj. Cargь kьlgan-taa xeree par ter-pe ter podar alym. Kajaа-taa caryldaşpajьn iji хонукта азыл кьважьн soonda paza-la азылдаj perdim. Kьmга paar, kьmdan tuza tileer poor, paj-la polza, тьвазь-таа, oruzu-taa pir төмеj jadyь kizini pastьр тарлаар kulugurlar polgaj, kizi тоор евестер ter муңгарар podaньр podar coraan-men. Coldak Ъstappaan teerge, Salcaktьң nojannь Idam-syryң-taa, orustun ak хааньньң Тьвага турган tyzymedi urjadnik-taa kelze, kadyь cemnenip, stol-şir-eeniң paazyңga olurttur хундyleer, jadyь-la polza, тьва-taa, orus-taa polza, koncuoј toramcьлаар, kazарса саһьнда olurttur, мьj-ььт ajaаңga cemgerer cybe polgaj.

Coldak Ъstappaan тькка хөj kizini хемdedir sor турганьн караам-pile yrgylcy көрүр kelgen-men. Koncuoј-la cybe ijin cyu teer poor onu. Politiktioј erge-taa cok, ekonomnuoј амьдьрал-taa cok, kiziniң амьдьраль teerge pagaj eelioј cudaңь хаван - pile төмеj, camдыкта оон мьрьңaj tora poor турган polgaj.

Хөleccik poor турган ulus pistiң olurup турган разьңьвьс хенziој савьс, соңгазьньң караа азаргансьој, cyoј-le piccii сьрьк көстыр, şalazь, cugajь cok разьң cybe. Сьльдар cybezi piccii izioј temir. Orun ter cybeniң ады pezin cok. Тоң кара товурак кьрьңga udup турар-pis. Төzenir cyulderibis ergi conaktar polgaş eştir cybevis ergi садылар. Разьңьньң pir talazьnda tagaalar, pir talazьnda хаваннар, pir talazьnda pьzaalar, paza pir talazьnda pister. Şak мьндьој pajdalga mal-magan аразьңga curttap cordubus.

Pistiң-pile kadyь curttap турган ol maldar teerge, cyu poor piske азырадьр, анаа tajвьң турар-la polgaj. Pis teerge, tyn tyzerge olar-pile kadyь хонур, хун ynerge olardan artтык аар-perge азыл кьльр, ettedip, soktur аштап, suskap, şьнар-la mal-magandan-tora cordubus.

On cьлдьң тургузунда uza-tura азылдааş, podumnuң амьр тьзьм, аньjak podumnuң oјun, katкьм, өске kizilerge ьнакşьльм podavaжьн азылдар kelgen-men. Coldak Ъstappaага 10 cьл азылдааş, sa-

дьянда ији cartтык desjatin cer aattарь-pile тарь алган тур-мен. ОI тараань пуутка шилcider полза, ији cys pezen пуут тараа полур. Ији cartтык desjatin тараань, ам ро өjde кандьо-таа араI 5-6 хонукта тар-pilee тарь алр-la полгај. ОI тараань акшага шилcidgege арај поорда, 2400 акша ceder. ОI тараань хөлеccик кизи роду тарь, азаар алр, eezi кизи cy-ле yrezinin, aadyн peerturgan. Ону подаарга, конcu-ла халас cыды азьдар перip турган poor cybe тур.

ОI аразында revolut yнyp kelgen. Хем-peldirinde Кзылдың жозузу турупкан теп cybe тыннальр kelgen. Pistиң-pile кадь турup турган camдык orus хөлеccиктер Sprыгин, Xлевуикof суолар partizanga киргилеен тургулаар cybe. Меең турup турганьм Derevna Danilofka суурга актар-таа, кзылдар-таа pir көөрымге моолдар-таа keep турар, аажь тьвылвас cybe. ОI yjede мен cogum оларның кајьзының-таа eкки paадын тартьој pilbeјin турган-мен. Кајьзы-таа keerge саваң иштин-ce kirip caштньр турган-мен.

Pir хундыс-ле partizannарга таварзь перdim. Еш хлевникof Sergeј coru. „Pisterege kulak, paj ulus xeree cok, sler ышкаш jady ulustарнь камгалаар-pis“ teenin тыннааш, cybenиң pajдальн eleen pile перdim.

1922 cылдың IV ајның узунда Кзыл хоорайга cedip kelgeш, ең мурнај cазактың сарылга шериинге, ооң соонда ТАР-ның revolutсуој шерииниң азылында кирген-мен.

Ada curtum SSRE-ce

SSRE-ge pir тугаарында 1925 cыlda paардым. SSRE ол шаојда кандьој турган, ам кајь хире полганьл teeш, төмејлер көөрге, конcu-ла сајьрај перген. ОI тугајьн Тьваньң араI connарь ulam-na pilzin, pilip алгаш, шак ол јанзылыој cediшкinnepни cedip алр тугајьнда moon-таа арттык маадырлыој temisseшsin теп подааш, ро topcy cyyldy pizip nomcukculарга tuttum.

1925 cылдың egezi cybe-ijin. Korga-korga хаалгань оожум азьдыр алгаш, кушкаш tudup ciir teen мыј-

ьт ьшкаş put paazь-pile yңgeen сьгьь кылаştар kirdim. Tonduk po-la olur.

—Амьр!—теp sestі-aarak mendi ajttьrdьm. Хаажь-ньң ьдь-pile:

—Mendee! Cyge cor-sen sadaraan kulugur, cyge kizige амьратпас cybeleril polar—tidi.

—Moskva tep cer-ce surguul coruur tep turar cy-be tur, meni corudup kɵrзyңerze кандьој irgi, teer-gim?—teeş, pir sɵgyrdym. Kɵrymгa sɵgedep olurup алган yzer пуга ьшкаş мен-се хьјрттар, тɵңmeenің кьгьнда şuugaj сальр алган, picce кудујур алган olur, оон pijirin jandaj кьгьнда каар каојдь.

—Аа, cyu tidir sen, кандьој-се?—teeş, pijirin хe-nerppen ьзььр алдь.

—Moskvaga surguul paar tep turar cybe tur, ь-аар parзьmza кандьој irgi? Консуој саагај oran ti-vedive,—teeş paza тагьр sɵgyrup каојдьm. Оl ара-зьнда Pujan-paдьргь kire хонур keldi. Kortkan аажьm-pile tura хальј pergeş, tevideen-кавьдаан tur-men. Koccu ажань-pile kattьгьmзар, Pujan-paдьргь-се kɵнур алган, Tonduk meni ана саа-la kocculар olur. Pujan-paдьргь paza мен-се хьјрттар kɵrup olur. Tonduktan:

—Po tenek аагьој cybeni kɵryңerem sajьt. Sur-guulga paar-men, erttemge ɵɵenir мен, суој-суој tep сьңзьр olurar cybe tur. Po cybe cyну ɵɵenir-aarlaan po, сальm сажаань пар евес. Samdar, cyvyr-гунуң тыву ојвак cybeler анаа хеј cyge-le еvin ert-tir сьңзььг cybe ьјнаан—teeş, Pujan-paдьргьньң kulaаңда cybe сьтьрандь. Тьңпаарьmга тьпса tep olur:

—Kizi саньңда coruduptar poop tur-ijin. Oon paş-ka moon ɵɵy paza ɵškeer podaj peer cadavas. Ooң soonda po kulugurda cyu poor-laan—teeş, саа-la kattьрь.

—Oo, ol-taa paza myn sanal tur, pistiң sajьt-taa тькка-la uгаанньој tur-am,—teeş, ijeele саа-la kat-тьзььр, ана-la paarь кадьр сьдьрлар.

Men ol iji kulugurlarga саа-la kocculaдьр алгаş, şiştimde азьньр-taa, korgup-taa olur-men. Ам кан-

саар роор, саа коссуладьр, разьндьгьр алгаş, ол ьреелден ьь-сььльој унур соруј пардьм.

1924 сыда Тьваньң revolustuој сазак, намь саа-ла рьзьгьр, ең ьлангьја revolustuој каадьрлар саа-ла тьртьр турган ьј турган полгај. Ол шаојда подунуң хорadaan setkilin кьмга сугаалаар, еştин хуу-зу-pile кьмньң-pile symelezir роор. Ол ьјде feodal yzeldioј idegetter ТАР-нъң нам, сазааньң ergezin pyryny-pile tudup алган олурганнар полгај.

—Тондук, Ружан-падьргь суојлarga парьр, сургуулга сорудур кьруңер тер tileerимге, хорзок теер суве тур, харьн ана саа-ла коссуладьр алгаş келдим, кансаар соор? Ол Москва тер cerni консуој-ла екки тер теер суве тур, сен кансар тур сен моң—тер еş шаојдыр-сыруңден ајттьрдьм.

—Кансаар роор, мен паза парьксааş, şьдавајьн тур-мен—тиди. Консуој-ла кулугурлар тур-ам тишкеş тарай perdibis.

Soonda, iji-yş aj polganda, Тьвадан SSRE-ge тө-lee paar суве тер сураој унды. Ол кандьој аажьој суве роор тер подар, podumnuң сургуулга парьм-нъң аргазьн подар паза-ла каягаан-хараан разьр сор-мен. Консуој ertte турур келгеş, Улуој-хемниң кьдььңга келгеş, ерик кьдььңга олурур алдьм. Ол ertten консуој-ла ајас полган. Теерде ьнда-мьнда picce-picce полуттарльој турган. Улуој-хемниң суун кььрумге, елен тазьј перген ајаар салгьр сьдыр. Улуој-улуој судуктарнь хөөредип алган şььгајьнр падьр, суој кьдььнда ьјаştарда куştар сьзьргажьн-дыр ојнар, төур алган оолдарьн азыраар тееш, askьн toldur семнер алган, ујаларьнъң кьдььнда тонгаң-ажьнр олurlar.

Улусту кььрумге, sal таар алган, Улуој-хемни куду падьр турар суве полду. Ол паткаş, SSRE-ge парьр полур суве teen. Saldan таар алгаş, хартар суве роор-ре? Ындыој полза-таа, ам паза пир тилер көөр тур, оон паşка pilbes kizi каянаар paar роор тер şiidip алдьм.

Раазьм халајттьр алгаş, муңгарай перген, азылар турган алдан şeriimниң аразыңга cedip келдим. Ол ьјде алдан şerioге хындьс xelemecciler, kezee,

tyne pir tugaar aat kazaazьнъ разьцьнъ адаанда, cer yндyг разьңга җанак кьльр, евееҗ-писсе җальн-ьннъ кьрңга хунде 25 көрежек немеј тьр ар турган-мен. ОI өјде җериоңиң командирі Pылcуң турган cyве.

—Surguulga paar teerimge ьnatpadь, kancaar kizi poor-men ereңgeј?—tidim.

—Oo, ta kancaar sen ьjnaan. Men teerge cyu poor, Tьваньң төleeziniң pireezinge хартар теп podaj tur-men.

—Кьмнар paar irgi? теп ajттьрдьм.

—Tондук, Nимасар, Куу-җаојдыр, мен ьнсаар paar евес-пис-ре. Oоң-pile кадь Moskvaga Tьbadan on surguul өөrenip paar poor-ijin-оң—теп каојды.

Pылcуң teerge, men-teoј pat er-le ьjnaan, өske-leri teerge-taa koncuoј-la маңдыстар-la polgaj. Feodaldar feodaldарнь corudup turar cyве tur-ijin, meni-taa surguulga kajьн corudar-laan polar теп podаньр хорadar olur-men.

Кааҗ хонгаҗ тьңнаарьмга, Moskva-ce paar on surguulduң аразында мен paza par poldum. Onu тьңнааҗ хөөлер, хальр, теҗкилер-taa turar-men, meni албайьн paar poldува теп podaaҗ, тырген coruksaaҗ ьојлар-taa turar-men.

1925 cыдың 7 ајнъң egezinde, Tьваньң төөгь-zynde kazan-taa polваан cyве polган. Cyl tize, pir tugaардь-la revolustuoј cазактьң kadagattь-ce төleezin polgaҗ surguulun corutkan.

Attаньр хунувьс cookшyлар kelgen. Pistiң ketken хер-сьнвьсть ар көөрге, ьрма сьнсьој cyве polgaj-aan. Men суој өтpes koncuoј uluoј tulup ediktioј, coldak тьдьк-taar tonнуој, uluoј kara seksiirge keezi pөртtyoј, porваланнааҗ җoodaj cyктеp алган мен. Öске еҗ-өөрым paza-la хөк. Uldуңу турулгулај pergen кадьој edikterlioј, koncuoј xirlioј tonнарльој, camдьзьнъң iштii хөјлеңи cok, kalbak-kalbak маактьој тьва pөттерlioј, paza-la tooza porbak хартар cyктегилер алган, җаојда-la таң-раазьнда салсьр турлар. Surguuldарньң аразында onza тыруyl ulus polза: Mөңге, мен, җьылаа, Парьлга, җаојдыр-сыруң ьнсаалдыр турган-пис. Tokpак-ool ьҗкаҗ парььн idegetter-

niң ынак кизилери елен екки хер-сынпыој турганнар.

SSRE-ge paar Тываның сазааның төлеелери, Москва-се paar surguuldar VII ајның орттаа ујезинде аттаныр тееş, Улуој-хемниң кыдыңга седиe perdivis.

Sal-pile Minusinskij хоорай-се

Улуој-хемниң кыдында тыкка-ла хөј кизи сыйган тур. Erttenginиң 9 şak өјү суве. Агаарның рајдаль консуој екки, хат сок турган. Улуој-хемниң кыдыңга седиp келирибиске, pistиң салывыс, пелен. Кыында узун ыјаşта кызы туk хөлвөңejнip тур. Po-таа revolutuң syldezi тур теп pildim. 15 консуој узун сооп полгаş кургаој şивиниң сооп узун керттик кыдыр хиреелер алгаş, консуој улуој судукту ертеј кызыр алган, сооп кадына рара ијi cerден таар-каан салдың кыыңга суој салгыё cetpes кыдыр реş кур pedik казаазыгаş tudup кылыр каан, ol казаазыгаşтың кыында консуој каас мајгып хар каан тур.

Pister-таа суве тоор евес-пис, суну-таа парымдаалавајын суу хөөвус суктегилер алгаş, салдың pir ијиңге олургулар алдывыс. Өске surguuldарны ulustары ydeen турлар, ынаарга мені кадајым yдеp турган суве. Кадајым:

—Meni cer-le utрајын көр, мен иштиој-таа кизи турмен—теp ы-сыйыој, Улуој-хемниң кыдыңга турup калды. Ам кансаар, шынар-ла pot-poduvustu utpas роор, окşазыр мөндөлеzip алгаş, carлы perdivis. Мен ol toraan-на салдың pir ијиңге турup алдым. Көөрүмге темги консуој feodalдар pir xolu-pile edekтерин көдыргылеp, pir xолунда eregezin tudup алган, можнунда садызыннарын халаңнадыр кедирipкен, „ommaani patni-xom, ommaani patni xom“—теp суојда ыјаş ыşкаş теvideen-кавыдаан, sal кыып-се олурup алдылар. Iji xолун тејлеј тутtungулааş, „ommaani patni xom“ теp төрт cyк-се сөдыргеş, ам оозумнар олурup алдылар. Сыдыр каар feodalдар улусту алвадар тургаş, арага keep сөңnedилер. Ol-ла toraan нар-şeer-таа сок, хатык төлеелер сьндыттыр изип алгылаан, pisterni ыңај peer алвадар, узун ceңneri-pile орааşтыр

şaap turlar. Am kancaar, uzurdan ertter eves, ceze-
taa aarşşylyoı polza, karaamnıñ saзын codup algaş,
ьңaj peer olarnıñ ajvзын kyussedip aaş-cemin ха-
ьндьрьр kalvañnadьр salьp-la tur-men.

Pir тыңнаарытга суоцу ашşak—„Losman“ (суо
orus pilir суоцу) saldьñ еñ pedik cerinde turupkan:

—Saldьñ ertteen ceziñer! Saldьñ praazyн solagaj
talazyн-ce eziñer! Eziñer-le!—tep ulam-na тыңьдыр
tuzaap tur. Tonduk суоцлар ana caa-la izip algan,
majьñ iştinde ulaarap, janzь-pury ekki paak sөs
sulcurup cьдыrlar:

—Po cyu тыңдыоı kizi tuzaap turar orus тырты
perdi? Хар turуңар, kulugurnu. Şaоıдыр cуny кьльр
olur sen, sadaraan kulugur—tep, kuskan cьдыр.

—Sal eezi orus aşşak tur saьt, ovaарньр көруңер,
оваарньр көруңер! Talaj хажьраккан kileñnej peer
cadavas, nojurzaңar! Nojurzaңar—tep Şaоıдыр sur-
gaan olur. Суоцу ашşak Eliseef paza-la:

—Saldьñ praazyн оң tala-ce eziñer! Şavaş (şavaş
teerge, „polzun“ teen sөs tur). Saldьñ kuduruun оң
tala-ce! şavaş tep eleen corgaar janzьlyoı tuzaap tur.
Şьnda-la суоцнун кьрыңга ol хире хөј ьjaş pөle şarьр
algaş, ol хире хөј cyve salьр, ьнca хөј kizi olurttur
alган kizi, uzar-xemeniñ colaaccьзы ьşkaş corgaar-
taa, хундыlyoı-taa, sөzy cidioı-taa polur uzurluoı.

Majьñ iştinde cьдыр alган Tonduk, Kuu-şaоıдыр,
Nimacар суоцлар:

—Oj кьм sen! Cyu тыңдыоı jadaraan orus тыр-
ты perdiң, am saldь tuzaap turgaş, ооң soonda me-
ni tuzaaj perdiң xalak. Tандь talajньñ askьñ tedir
тырттар tep turar albьstaj perdiң-pe—tep, kuskan,
ekki paak sөzyn salган cьдыrlar. Ьncар turgaş,
хаарьктар uduj perdiler.

—Oң tala-ce eziñer! Saldьñ kuduruun оң tala-ce
eziñer! Kajam ooldar, picce eze каартыңар, murnu-
vusta taşты araj ьradь ojup aлыр tur—tep суоцу аш-
şak tuzaaj tur. Pister pir каaş kizi toraan-na sal-
дың eşkiizin segirip algaş, ezip egelej perdivis. Ьн-

дьој полза-таа, сал таştың сапыңга cookşular keldi евес-ре. Ам-таа езиңер, соој-ла соој-ла соој-ла тер суојcular тузаар тур. Пар-ла кузувус-pile еştivis, суу-таа полза, салдың кыды таştы piccii-le теојгеşt tirt-tart кыдыр ertte perdi.

Төлеелер кансаар-таа ааж-чок корга перген, арны-раазы кuu tos-teoј, ezirik pajdaly cide хона перген, рааştарының тугу авырагы перген, маанай номсаан олurlar. Picce-le полза, Улуој-хем орттuzunda таştы савыдактартар castьвьs.

Хун-таа азарыңга peletkenip алган таoјлар раа-зында cookşulaj перген тур. ОI kezee консуој-ла оозум полгаşt саңдыс-таа хат-salgьп чок полду. Ку-зыр Улуој-хемниң кыгы, азар тер турган хуннуң хер-елиңге сажьнаньр, кыдында ьjaştьп pyzyzy, oot-sigenniң ceccee саoјланајныр тур.

—Төө көстур сыткан агыој кыдыыңга хонур алгаşt, ооң соонда ertlen erttelepкеşt, Şagaan-агыoјга cede peer poor-pis тер суојcu Eliseef хөөрер тур.

—Аа, суу тидир моң оол? Sadaraan cybeң—тер тыьылааşt уну-pile Кuu-şaoidьr menden ses pilir poor-umга ajttьrdь. Occuldurup perdim.

—Аа, пурган өрşsee, анаа шыдавајын олurdum, кон-суој-ла екки полган тур ale сажьттар! Оон рашка сың-ьым carь пер castь—тер Nimacар көңгыргеј уну-pile көөрер olur. Pister полгаşt camдык ulus, сал tokтаады-рын мапаважьн peletкер каан согуур cerge ајаньн таарыştьгыр алган полгаşt тооваан-pis. ОI feodal yzel-dioј полгаşt şазьнның argазь-pile конну cularlap турар idegetter улустуој cerge megelep кызыр олурган тур-лар. Kizi көрвес cerge олар кандьoј-таа раак cybeni yylgedip тургаşt, улустуој cerge megelep, „нарыьдар“ турганаарь ол тур-ijin. Суојcu аştаавьs өј-өјде, оң тала-се езиңер! адыр sokсанар суој-суој тер коман-дылаза-командылаза-ла салывьs Улуој-хемниң кыдыың-га cookşular keldi. Кузыр салың суојнуң кыдыыңга cookşular keerge, pir kizi uluoј argамсынь тыргеşt салдың кыдыыңга турур альрга, pir kizi кургаoј cer кырың-се тызе халы перге, argамсь tutkan kizi ол кизеe oktaj каартарга, темги el кырында kizi ьjaşt-

ka oraaj tьrttьp algaş ajaar tьrtta kaap, argamcь xenertten yzylvezin tep salьp kaap, pyduy sьbьgьp olurunda, sal ceze-taa tyrgen corup olurza, tokkaaj peer poor cybe tur. Koncuoј сооп snas tep attьoј xendirni yndyr kaapkan soonda, pister kaaş eres ooldar, men, Mөngө suoјlar tyze хальгьlaj pergeş, saldьң tьпнп paza segirip algaş, toktaadьp aldьbьs. Temgi selbeger cybeleribis paza-la koncuoј kortkan tevideen-kavьdaan olurlar. Sal kьгндan tyzyp olurgaş, ol koncuoј salbeger cybeler, paza-la maanajьп nomcup, ana-la sirlen-sirlen sundugur cybeler pazьp olurlar. Saldan tyzyp olura argan teve-teoј Tonduk, suoј-ce pir pudun kiir pazьpkaş, koncuoј-la kortkan. Pister teerge pyduy ana olyp-le turar-pis.

Salьbьstь toktaadьp algaş, kaaş kizi kara şaj хajьндьгьp izip, ol tөleelerge syttyoј şaj, semis сааgaj eet tylyp perdibis. Cemnenip algaş, kezek olurur turubusta, karагьлар keerde, ьnda-mьnda sьldьstar agargьлар kelgen polgaş uduurunuң oјy kelgen, kuştar ujazьп-ce сагьлар, tьп karагьда cemnenir kuştar cemin-ce uzup хajьпp egeledi. Pistiң kьгьbьs-pile eleen хөj kastar uzup ertti, suoјnu kuduldur көөгьvyske eleen хөj oдыrekter сапьbьsta keep хонур aldь. Orttuluktuң talazьп-ce тьпnaalaarьbьska, aгьoјпнң tyvynde pistiң odaabьstьң сьдьп тьпnaaş, хьlvys ogurur turdu. Am saktьp көөгьmge, Kьzьl suoјluoј Pajaң-xolduң ysty Kьzьl-cьraaga хongan tur-pis. Eleen kaaş kizi сьoјьp algaş, aгьoјпнң tyvyn-ce odaoјdan kaaş pazьm kьlaştaj peeribiske, хаак тоorzundan kojgunnar ol-po tura хальp, suoјnuң кьдьбьга keeribiske, palьktar ьnda-mьnda cemnep turlar. Ol-ol cyulderni көrgeş, Tьvanьң curttu koncuoј-la pajlaktьoј cer tur am tep ala саjgaar-la podattьna peer tur. Şuut-la karагьlaj perdi, kuuş saaskan, kuurt кьмьskajak-taa ududu, pister-taa uduj perdibis. Cyoј-le ьnda хаaja oдыrekter ьңaj-peer sioј-sioј кьдьp uzup erttigilep, orttuluktuң ol сагьнда хajada ygy ьnda хаajaa yу-хьк, yу-хьк-ter edip olurdu. Oске cybe cok. Tьп-pile kadь хамьк cybe uduj pergen tur. Ol хьп, тьп ьncагьaş tөndь.

Sajga ЪЗЫҢҢАҢЫВЫС

Taarttazynda taң хажаалап олурунда одунгаş тынаалап сьдарьмга, темги feodalдарьвьстьн пиреези: „jo, jo“ теп совуурттаан, раазьн соок суоҕ-pile җар-таткан, самдььзь кuskan, ана өл etter-теоҕ сьдьрлар. El кьрнгда унур келгеş, мажьн кактььр алгаş хонгулаан тurlar. Sal ezip келген кизи полгаş ertte uduj пергеş көрween ergi-men.

Pisce polgan soonda, „Losman“ —sal paaşтьнсььзь суоҕсу кизи „турунар!“ теп kuskunnaj perdi. Суоҕ кьрнгда салдар coruur өjde хамьк cybenиң eezi „Losman“ polu peer cybe tur. Am кансаар, toraan тургаş, ааş-сем-таа сивежин, хамьк cybeвисти салвььска cyдурьп алгаş, салдар падьртвььс. Амьр cybe тур-оң. Saldьн pir кьдььнгда җirik салдылар-kaan, ооң кьрнгда ot сальр-kaan, салдар падьр olura-la аştаньр, семненip corup олурар. „Losman“ аştак тырген падагьн podaaş, ааş-семни sal кьрнгда семненip алгажаан теп podaaş, pisti талаştьрган poor. Хун eleen pedij пергенде Кьзы суоҕлуоҕ Pajaң-kolga ce-dip keldivis. Ol cerden eleen cyy-xөө сальр алгаş, салвььстьн кьрнгда олурup алдьвьс. Saldьн тыньн сальртагьвььска кьзыр азьрал cok аадвььс, хар-lattь. Кьзы суоҕлуоҕ Pajaң-koldуң адаанда, septi kudu eleen patkaş, am-na Uluoҕ-xemниң unуңга ynerivis cookşular olur теп podap олурubusta, кьзыр салвььс сьзьргайнь-la perdi. Суоҕсу аştаавьс, темги хажьлоҕ feodalдарьнң көгьлгезинге киргеş, araga пактаркаş, karaa şokkarañajнь пергеş septиң orttuzunda кур-гаоҕ saj par теп cybeni uttup алган tur. Салвььс kezек сьльр par сьда, ъзыгьньр сьдьр алдь. Am кансаар poor, at poldubus, өрşsee-азьра теп темги feodalдар, ана кансаар-таа ааж-cok kortkan олurlar. Ak, халак-аж теп муңгараан, eregezin сьлдыраткан, elcigen kulaan халвьйткан Nimacар po сөгурьп olur.

Пьрлар tutkulap алгаş, ъңаж peer itkilep көр-дубьс. Şору, cadар каоҕдьвьс. Am кансаар poor, pagaj хемевис-pile мурнај хереезеннерни, ооң soon-

da feodaldarnъ el кыгнда apparatus kaaş, aзылсн-
nar-pile pis kaaş kizi salъвьсть sajdan adъгъ ege-
ledivis. Xep sьпъвьs uştur algaş, koldukka cedir
suoıga kirip algaş, salъвьсть idip, sajdan adъгъ ca-
dap turubusta, feodaldar el кыгнда paksaktanъp
olurupkan, aragazъn sөнnezip olurar poldurlar-ijin.
Koncuoı-la xoranъnoı kulugurlar-am. Ol хун salъвьс-
тъ sajdan adъгъ cadaaş, toozavъs el кыгн-ce yne
pergeş, paza-la xonup aldъвьs. Хунzedi aзыldap хун-
zeen erler cyu poor, ol tyne cуny-taa pilvejин хаар-
ьктар хонduvus. Temgi feodaldar: Tонduk, Куу-
şaoıдыр, Nimacar suoılar aзыldaан eves, olar cуny
toor poor, taңнь askъ aragalар, ulustuң uruoıларън
udutраjън хongan tep cyveni Tонduk-pile Şaoıдыр
iji: „po tyne-taa eleen uruoılar хөdeldirdivis ale“
tizip хөөrezip olurgанън тьннаан-men.

Pakka-sokka cemnenip algaş, salъвьska хemelep
cede perdivis, am paza-la oraldaхъp egelej perdivis.
Sal sajga ьзыгнь peerge, onu oon adъгъp альгъньң
koncuoı ekki argazъ par poor cybe tur. Koncuoı uzun
ьjaştarnъң pir uzun kerttip algaş, turgan salдъң ku-
duruuңga тьн кыдыр paoıлар kaaş, oon soonda pir
uzuңga uzun хendir paoıлар algaş, uk uzun ьjaştъ
suoınu tooralандыр salъp kaaş, uzun хendir-pile sal-
дъң pir talазьндан, ol ьjaş salданъp pada-parvas
кыдыр өрттеp kaarga, ol suoınuң kyzy-pile salдъ
tooralандыра peer cybe tur. Şak ьнцаандыр kaaş
udaa tooralандыръp turgaş, salъвьсть sajdan adъгъp
aldъвьs. Oon uluzubus olurttur algaş kudu padъp-
тъвьs.

1925 cыдъң ol өjde iji-yş pazьгньноı Кызы suoı-
luoı Pajan-kolduң суurunuң canьгнда saj кыгнда
salъвьs-pile хonganъвьсть cer-le utpas-men ijin. Ol
suurga ьнцаарда iji-yş хire serilioı, өskeleri tooza cer
yngyr pazьгнар turgan. Am Pajan-kol pezin тькка
өskeriigen. Am ol suurda Тьва polgaş Sovet хаам-
aattыларъньң iji şkolazъ turupkan polgaj. Telefon,
kooptuң langъьзь, klup, кызы-puluң paza par ap-
parган. Кызы suoıluoı Pajan-kolduң суuru өskeriil-
genden turzuk, connuң kulturu polgaş aзы-agъjъ
ulam pedip sajъraan. Şak ьндьoı-ьндьoı cyveni

самдыкта көрвейин паар пистиң паак саңвьыс пар консуоҭ-ла хуоҭвај ulus pis-am. ТАР-ның revolустуоҭ патынның сөр удурттулгазын, SSRE-ниң ха-туңма ту-заламсызын саңгыс Раян-колдуң сизеenden пезин пилир ар полур тур-ijin.

Ол хун агаарның пайдаль консуоҭ ekki турган: Хат-салгын сок, ьндьоҭ консуоҭ izioҭ евес. Ында хаа-ја ьрлазьр, хөөмејлер-таа согуур pis. Кеzeelikteј Şа-гаан-арьоҭга cedip keldivis. Şагаан-арьоҭның тuzun-да турум суоҭлуоҭ cer пар полгаş аңгалаваян салъ-вьсть tokтаадьр алдьвьс. Ол kezee кьльр cyве пар еves, ьндај-реер кьлаştазьр согуј пардьвьс. Ынсаар-да Şагаан-арьоҭ тер суур, кааş-ла ирик разьннарльоҭ cer полгај. 1932 сылга cedip şak ьндьоҭ pagaj paj-далдьоҭ турган cer cyве.

Мөңге-pile pis iji „cyвениң ајанын-таарьстьгьр“ хоогај kezip согуј пардьвьс. Кеzee караңгылај пер-ген, cyу-таа көзылвес, cyоҭ-le iji-саңгыс cerде ot кь-заңајньр турган. Аравьста хөөреzip, po cerniң аныј-актарь пар cyве ирги-pe тер podap согуp olurubusta, pir разьнның соңга паарьнда iji-yş хире kiziler imir-еңnej tur. Cookşulaj кьлаştap keliribiske, pir kezep аныјактар topşuluur tudup алган кьңдьраткан, сам-дызьь товурак тоозунну puruladyр теркен турлар. Pir selbeger пaaştьоҭ, idiiniң хонсузун cerge cedip сөдырттындыр аңдарьр алган, topşuluurun ьјак кьл-дыр tudup алган ool пар şaa-pile topşuluurlap, ьнда хааја ьрлагьлар, өөрун хөөлеткен tur:

Консуоҭ podum хөөккыј podum,

Консуоҭ poldum, соор poldum,

Korgar еves, ьјадьр еves,

Koştancy-la pergeј-le men—ter ol ool şak ьп-саалдыр ьрлаарга еleen ciik аргальоҭ plessajttap тур-ган uzun сарьоҭ полгаş еleen caraş уруоҭ темги ьр-лаан ool-ce көгур алган каттьгьмзаан: „Ooş, ooş Petja“ тер арај ьнакшылдыоҭ oozum суоҭ кьгь-pile хөөреp радьр сьткан ак көвук ьшкаş тер турду. Po iji-таа хорзок ulus tur, пайдаль pildingir ulus еves pe teeş аразыңга кирвейин, өске оолдар аразында ол-урур алдьвьс.

Ol аныжактар-пйе хөөрөзип көөрге, Москва тер хоорайны консуоу сонургаан, „ах, пистер парган роорубускай“ тизип олурдулар. Мен теерге: „паргаш, тас кыдыр өөренип алгаш, седип келгеј мен-аан“ тер консуоу-ла хөөрөп олур-мен. Ол ынсар хөөрөп олурганьтны оолдар, уруоулар тынпай тырттыр кааш, мени тескиндир уөлеј пердилер. Сылган оолдар, кыстарны агып-шырајларны көөгүмге консуоу-ла хөөлюөү турган. Пистерниң кадагаты серге сургуулга раарьвьсты пил-ип алган, рудуу өөргөн хевирлиөү улус ролду. Мөөн саньтмга елен караш хевирлиөү шала педик, карааның кирвii ролгаш раазьның тугу елен каразьтаар уруоу олуруп алды.

—Слер Москва-се пар сыдар слер-пе?

—Ije, арај роорда сөпшеерел ар алдым. Ам суу роор, рурладыр олурар кизи тур мен-ijen, туңмам.

—Слер консуоу-ла аас кезиктиөү тур слер-аа?—тееш мен-се пир јанзылыөү көрунды. Ро кандыөү аайлыөү кизи арпаарды, ајаның таарьштырар суве ро евес ijнаан тер родааш, ол родальтны тагып тырттыр, ро-думдан ьрадыр тееш, өске суве родај пердим. Ол серге елен хөөрөшкеш, салдың саньтмга пар тееш, еер соуртубус. Тынпаалар көөрге, темир кыдыөү торшuluurnuң ролгаш ьрлаан-хөөлеен аныжактарны ьды, туннуң карандьзының аразында, оозум кезе-ниң тајлытмы-пйе консуоу ьракка седир тынпалыр тур-ду. Одаавьстың саньтмга пиче-ле сетрејин сорувус-та, пистиң саньвьс-пйе кизи пастьыр кагы-теөү уш аат-тыөү кизи ьрлаан-шоорлаан шаар ертилер. Орук сажлаар тееш, короткан ум-пйе казаага раазьм са-моңнар алган, пат пазыр олур мен. Ол-таа кансаар, Москва-га сетки-се еккире peer ьјнаан тер родумнуң сет-килимни өөрттыр пазыр олур-мен. Одаошга кееримге пистиң темги феодалдарвьвьс пазы-ла аанаккајын аал-дар кезип арагалар, кода кезип хойтрактар сорупкан турлар. Роларның кыыр сувези пар евес, арага хавь кулугурлар тур-ijин тер родааш, удуп сыдыр алдым.

Ертен пазы-ла елен ерте тургаш, салвьвьстың кы-ьтмга олуруп алгаш, ьрлазыр падыртывьвьс. Суошзу аш-шаавьс, пазы-ла комаандылар соруп олур.

—Оң тала-се езиңер! Оон паҫка таҫка рагыр узер-
pis, ам-таа елен езе каартыңар—тер суојсубус е-
een тыңзыој тузаар тур.

Ҷагаан-агыојдан елен ырај perdibis. Кандыој
хоорай евес тартыој көрүп көөр тур тееҫ, салдың ең-
не pedik ceringe туруп алгаҫ көөрымге пеҫ, алды
хире ирик ыјаҫ полгаҫ он-ҫаа хире сер уңгур разың-
парлыој хоорай-ла полду. Ҷагаан-агыојның ҫак ындыој
рајдаль пазала Рајан-кол ыҫкаҫ 1932 сылга cedir
ҫоолуој өскерилген cybezi cok-ла турган полгај. Нам,
caзактың азылыңга контрреволустуој idegetter тургаҫ,
10 азыој сыдың тургузунда cуну-таа кылваань caң-
гыс Ҷагаан-агыој хоорайның тыкка yr өјде saјзыра-
вајын турганьндан pezin көстыр тур. Ам teerge, Ҷа-
гаан-агыојнь kizi тапывас полган.

Ҷагаан-агыојдан салдар уңгеҫ, Улуој-хемни куду
camдыкта саарыојлар, camдыкта оозум cerler-pile
радыртывьс. Kalbak caагај Хемcиктиң аскыңга cedir
ындыој-мындыој cybe cok, агаарның caагајын, Улуој-
хемниң ol-po talазында pedik, caагај таојларнь, оон
edeende nogaан pyулуој ыјаҫтарнь, хевис ыҫкаҫ jaн-
зы-pуру ҫokkar ceccektioј oot-sigenni magadar pa-
дыр olurdivus. Kaҫpalга kirip egeledibis. Хемниң
iji talазың-ce көөрге, koncuој кадыр хажалар, өру
көөрге көк теер көстыр. Po таојларның paазыңга ezir
uzar poордан кым coruj aар-poor! Ындыој polза-таа
Угвун, Kaҫпалдың тыва conu aаттыој-таа, cadaој-таа
podunun erectioј ҫалырттыој argазы-pile pөру, хаж-
ыраккан pezin coruj alvas, pistiң po canывьста хажа-
лар-pile saat cok corup турар turlar. Олар ындыој pol-
вајын-таа канcaар, кајы ҫаојдан peer маңаа curt-
тар, аң-меңнер, paык-рајлаңнар, mal-mагапын азыр-
ар өскенner polгај. Kaҫpal curttуој arattar cyој-le
аңсь, суојсу, тајга taskыл тоовас евес, хагың ol cer-
ниң arattарь TAR-ның азыл-агылының, kulturунуң хер-
еенге koncuој iderkeјliој kirzip турар. Оl conнуң
ciңгине оојлу, TAR-ның Iштikki Херек jaамызының
saјыды еҫ Товариштај пазала Kaҫpal curttуој kizi pol-
гај, ol pezin pottуој cizek poor тур. Revolустуң
murnunda Kaҫпалдың conu koncuој aар perge tar-
lalга таварзыр coraannар. Оl азыль conну тываның

feodalдарь, хөј тараалық райларь, орус, кьдатың са-
дықсыларь, хам, ламалар, кансаар тарлаваан теер-
лаан. Салдар падыр олурувуста, бир елеен кырган
ащак, аадын cedip алган, холун ооргазьнда суктер-
кен, ьнда-хааја pis-ce көруңгүлер, curttunуң perttin
polgaş ergide xilincek соваланга сораан рајдаль-pile
ьрлар сораан ьръзын ьрлар разьр олур:

Угвун ооју кеергениој,
Уңгер сьјвар cedip-le keer,
Уттуој сарнын астыр алгаş,
Тараа tilep cedip-le keer.

Каşpal ооју кеергениој,
Карвар сьјвар cedip-le keer,
Калбак сарнын астыр алгаş,
Тараа tilep cedip-le keer.

Feodal ergezi turgan өjde jaдыь arat kizi yңge-
ves-taa arga cok. Tараа тарьыг евес, тьвьзы аң-мен,
eet-cem cybe polgan төледе, хөрттујлер оозу-pile
tараа рагыр орнар алвајын кансаар роор.

Am revolutus soonda Угвун, Каşpaldың сону су-
vura өске polgan. Am тараалық-таа, малдық-таа, pi-
ziktiој-таа, парааньық-таа, советтин сону-pile ха-туң-
ма најралдық-таа. Am yңgettinmes, сьјватынмас-
таа, tilettinmes-taa, yттуој сарнын-таа азынмас, TAR-
нынь ругу arat сону-pile tenge saјзыраp, омактыој,
хөүлюој curttap турар.

Xemciktin adaandan kudu patkaş, am-na Улуој-
xemninь perge cerlerine keldibis. Өскеер көөр-таа
сај-сок, улуој-picce uzarlarnь, ьнда-мында таştarnь,
сальвьсть пар шаавьс-pile ezip тургаş, araj poorda
erttip tur-pis. Men азысьннар-pile кады салдың еş-
kiizinge şуut туруп алдым. Feodal Nimacar, Tonduk,
Куу-şаојдыр суојлар саарыолардан kortkaş, суојда ьј-
аştар ьшкаş sirigajньр, арьннарь сандькта куурагыр,
сандькта ter-суој tyзур, eregezin каньградьр silgip,
мааньрлар тарьыдаан турарлар. Cygyrleriniң tyvynde
alvannar-taa алган сьдыь-роор ijin po kulugurlar
ter podap cordum.

Кьзыдан yңgeş, yş хонгаş Uстун аскьнда турар
SSRE-ninь кьзыгаар şаојдаазьнга cedip keldibis.
Şаојдаа ceri суој кьдыьндан pisti utkup, koncuој

xyndylep uzuraşty. Meen pasport piziim kergeş: —Kaj-paarың ol, Moskvaга paгыp surguuldaaryң ol-pe, koncuq-la ekki cerge paar tur-sen, aa—ter, pir komandir kizi cugaalady. Şak ындьoq ter talaş-tulaş-pile cugaalaştym. Po xire uluq tuzaaldьoq komandir kizi meen-pile ol xire cugaalazьp turaryн podap kœerge, SSRE-niң conu koncuq-la ekki ulus tur ter podap algaş, koncuq œœyp xœoqlep, majьn canьңa cedip keldim.

—Cyny kœryp kaaş xœœrep tur-sen, cyge kalcaaraj perdiң, tœlee-pile kadь corup oluraryннь cyge uttur-tuң, jadaraan kulugur—ter ezirip algan Tonduk majьn iştinde kyštenip olur. Temgi komandir kiziniң meen-pile koncuq eptioq cugaalazьp turganьn podaaş, po kulugurnuң meni cyve-le polza xœrektep turaryн tœmejleeş, feodaldarnьң caңь cer-le ындьoq-la polgaj ter podap algaş, tœlee ulus cyve polgan tœleede, cuny-taa ыттавajьn, iştimde xoradar-xoradar, œskeer oozum pazьp coruj paardьm. Тыңnaalar kœœrymge:—„Po jadaraan calca artьnda kizi toovas polgan tur-ijin sigej-taryjьnнь“ ter kaqođь.

Taarttazьnda salьвьstyң тыньн cezip algaş, paza-la padьptyвьs. Kyzyr suoqcu aşşaabьs, ulam-na pedik cerde turup algan, tuzaap tur:

—Oң tala-ce picce eziner! şavaş, solagaj tala-ce eziner! şavaş—ter tuzaap kaaş, xeeşpeni tarttajty тыгьp algan şoodajьn karmaanьndan uştup ekkelgeş, ama saazьnньң kьdььndan piccezek saazьnнь yze тыrttyр algaş, pir kьdььn koncuq eptioq eej tudup askь-pile kьzьp algaş, solagaj xolu-pile şoodajьnньң askьn tudup, oң xolunuң yş ergee-pile xeeşpeni şьmcyр algaş ekkeldi. Şoodajьn solagaj xolunuң ergekteri-pile kьzьp algan ыңaj-peer xalaңnadьp algan, iji xolunuң ergee-pile xeeşpezin oraap algaş, askьnньң pir ijiңge kьzьdьp algaş, хавьн koncuq eptioq tyryp algaş karmannap aldy. Ottuoq ыjazьn araj poorda тыр algaş, xeeşpezin kьвьsty. Taakьzьn kьpsьp algaş, ottuoq ыjazьnньң sьвьn suoq-ce kiir kaaptarga, pyş teeş, odu œze хона pergeş, arttyр kalgan uzu saldьң kьdьь-pile paza-la padьpty. Suoqcu aşşaktь kœœrymge, taakьzьn ulam-na тыrttyр,

Улуоҕ-хемни куду көөҕү улам-на кедереҕ перди. Улуоҕ-picce саарыоҕларнь елеен ertte pergeş хемниң уунда консуоҕ оозум калбак серже cedip keldibis. Суоҕсу аҕшаавыстың peletkenip турарь там-pargan.

—Ешкiiш pilves ulus segi кьрын-се унур келинер! Кажам Sidorof, aattarnь тартыоҕ pektej paojlap кааңар, udavas Таоҕ-узар полур—теp cugaalady. Sal кьрынга олурган ulus, cybe-taa ыттаважып туыреҕ-ле perdiler. Segi кьрынга полгаş ешкiiш canьнга турган camдык kiziler, ol-la toraan kortkaş seginiң кьрын-се уне халыгылаҕ pergenner.

—Saldьң soonda ulus, ешкiiзинеҕ узулважып, pь-зыоҕ tudup туруңар! Saldьң tumcuunda турган ulus меең тузаальм-pile ешкiiзинеҕ ушта тырткаş, segi кьрын-се уне халык keer sler tep суоҕсу аҕшактан paza елеен тыңзыоҕ тузаал keldi. Men-taa өске азылыңнар-pile кадь saldьң tumcuunda ешкiiштеп tuttunup алгаş, суоҕсунуң тузаальн кyuussedip ешшип тур-мен. Öskeler-pile pir төмеҕ kazan-na Таоҕ-узар келир полду tep podap, manap тур-мен.

—Tumcuun оң talazьн-це! Şavaş! Kuduruun solagaj talazьн-це! Şavaş! Tumcuun solagaj talazьн-це! Şavaş! Kuduruun оң talazьн-це! Şavaş!—теp суоҕсу тузаар-ла тур. Pis ezip-le тур-pis. Kazan Таоҕ-узар келир полду tep manaan ulustuң arazьнда canгыс-таа ыт şimeen cok, cyoҕ-le суоҕнуң calгыс полгаş куş-pile ezip турган ешкiiштепниң таазь унур, тыкка тыңзыоҕ азылдаарга ешкiiштеп арттында кьзыргажып edip турарь полгаş суоҕсу аҕшактың топсу полгаş тыңзыоҕ тузааль тыңналырдан өске cybe cok. Ulus tooza узур-mazьг cok kortkan тур. Ең ылаңыҕа Куу-şaоҕдыҕ, Nimacap, Tonduk суоҕлар, ana şuut тоңгажып сьдыр алган, тоозазь холунда eregezin tudup алган, тоозазь melegejler ышкаş, cyoҕ-le ында-хаажа pазьп өндеjtтip каар сьдарлар. Olарнь көөр teeş, pilvejin, turumda Таоҕ-узарың cede хонур keep тур. Суоҕсубус, ol-се, po-се ezинеҕ! tep тузаавы-şaan. Picce paдыр olура суоҕсунуң тузааль-pile saldьң pазьпың ешкiiжин ушта тырттыр алгаş, seginiң кьрын-се уне халыҕ perdibis. Кузыр салывыс camдыкта тооралапыр, camдыкта суоҕнуң iştin-се шытныгыр kirip,

сазыгајныр падыр olur. Saldың раазында турган аатар самдыкта ештип каар, kortkan uu-pile киштеј каар, самдыкта суој-ле celi polгаш кудуруу көстүр-каар, арај роорда ызыныр тurlar. Saldың соонда турган кизилер polгаш аатар, sal тоорт corup olurарга myн екки corup, тоораланы peerge пазала ештип каар, колдуунда мурнунда турганнан myн екки тurlar.

Узарның салгының pedii самдык улус өшлерден pedik polгаш saldы polгаш sal кығында хамык сувени ана ынај-peer tyktennedip-ле tur.

Уш-төрт хонукта salдар падыр olurubusta sal кығында сыодыныр kelgen хамык соңгу, хок-роktu тоозазың салгыр ширвир кааркандан кадына, самдык pakka раојлар каан судуктарның самдығын шуут ушта шаар алгаш парган. Таој-узарның консуој перге cегин еrttip, салыбыс оозумнар keldi. Ам харың көөрымге улустуң арны cygeer роор, ең ылаңдыја темги feodal idegetterniң кuu tos-teoј арны cygeer роор, самдыкы мајдыныңдан yнyp kelgen, „оо purган-садызын, омајни-patini хоң“ теп салбарган олurlar. Saldың talазы-pile yrelgen cybe cok, узарны екки еrttivilis. Ам өскези-таа cyу роор теп podap алдыбыс. Таој-узарның соонда 3 хонгаш, TAR-pile SSRE-nin аразында ең cook хооражы Minusinskiјge cedip keldivilis.

Minusinskiј хоораж

Кызыдан salдар yңгеш, Minusinskiј хооражга 9 хонгаш cede perdivilis. Orukka консуој yr роор, el-een tyrep coraaш, Minusinskiјge cedip keldivilis. Minusinskiј хоораж-ce sal-pile kirer teen kizi, uk хооражга 15 kilometir cetpeјin coraaш адыр septi kudu падар узurlуој cybe tur. Ol septiң суунуң оозум теп cybezин кансаар роор онu. Septi kudu сылыгар падыр сыдырда, самдык кизилер udup, самдык кизилер ezer, самдык кизилер Minusinskiј козууннуң карак cetpes оргу ховузун көрүр corup olurда, uk septi өрү консуој ыт-тааштыој cybe маңнар өскер olurду.

Саа, ро суу poor tep kajgap olur-pis. Сувениң рај-
даһн pilip алғаным soonda podap көөрымге, Minusi-
nskij хоорайның pot-садыргазының төлеези ottuoq-xeme
munup алгаş, pistiң парааныввс keep көрүп coraan
poldu. Ottuoq-xemeni kizi көрген евес, кандьој ааж-
лыој суве poor tep korgup-taa olurдум. Ottuoq-xeme
keep coraan soonda iji хире şak polgaş Minusinskij
хоорайның саһнга cedip keldibis. Temgi-le ottuoq-
xemedede olurup алған iji хире kiziniң pirezzi хеме-
ziniң раазьн etken, pirezzi хеме кьһнда pedik
kara суве turguzup алгаş pis-ce көрүндыруп алған
хөојлер tur. Ро кандьој аажлыој суве poor tep ро-
dap olur-men. Temgi feodaldar SSRE-ниң сонун пак-
таар суве тыррајьн, ol хеме кьһнда сувени көргеş:

—Ро јадараан оғустарьң pis-ce суве шыгај пер-
дилер, polарның moozu ортта суве теп-ре, ала-һнар—
теп Tonduk, Nimacaptan ajttьrdь.—Polарның-taa кьм
pilir та majдыһн ergip турарь ol, та хажьн каар ту-
рарь ol—теп Nimазавь kattьһмзар харьылар каојдь.

Salьввс-taa kezек coruj oozum, sajga раарь ysty,
iji уş pazьм хире сылгаş toraan-na toktaaj perdi. Ol
arazьнда көөрымге, temgi хеме кьһнда pedik kara
сувени толгар coraan kizi oozun cykter алған, el
кьһн-ce уне pergeş paza-la oozum tolgaan tur. Ро
кандьој аажлыој суве poor tep подааş, cунуң-taa
uzurun pilvejин pisti uktaan ulus-ce көрнү perdim.
Sal toktaaj хона pergen soonda, saldan хамькть
murnap TAR cazaаньң төлеелери murnap тыстылер,
ооң соо-pile surguuldar pister тыстыввс. Uktup kelgen
төлеелер:

—SSRE-ниң cazaаньң polgaş arat сонунуң mur-
nundan TAR-ның төлеелеринге ха-tунманьң izioј рај-
ьһн cedirdibis—теп рајьр cedirdiler. Pistiң төлеелери-
vis cунуң-taa аажьн тартьој pilvejин, „pis paza kon-
cuoј амьгар tur-pis“ теп кааş, Nimacар podunuң
хөөргеzin уştup алгаş sunar теп corunda, xelemecci
kizi „araj ep cok poor“ teerge, soksap кааş, анаа
xol tutcup mendileştiler. Ol cerniң төлеелери:

—Şak мыја ьрак евесте peletker каан pazьн пар
суве, ol-ce morлар көрзе кандьој ergi—теп xelemecci
тамсыр cugaaladyлар. Ындыој tur teeş, Nimacар,

Tonduk, Kuu-şaqıdır suqlar murnap alğan, pister soonda suu-xөө cyvelerivisti porvañnadыр cyktegiler algaş, uktur kelgennerniñ soondan razыр, xertteş tumcuktuq idikteribis, edektioş şьva tonnarьvьs-pile xoorajnyñ tovaraan puruladыр хөdeldirip razыр olur-pis. Temgi pedik kara cybe cykteen kizibis, camdykta pistiñ ijiviske tura тыşkeş, camdykta murnubuska tura тыşkeş, temgi cybezin tolgap-la turarpoldu. Soonda pilip keerimge, TAR-nyñ pir tugaar төleezi teeş, kino curukka тырттыр тurgan ulus cybe poldu.

10 xire minut kылаштаşkaş, Minusinskij хoorajnyñ төvynge cedip keldibis. Тыкка-la uluq хooraj tur-am po tep pat kajgap coruur-pis. Pisti 2 aalsь razьnyñga kiirip ekkeldiler. Razьnyñ iştinge kirgeş, ynerkiler cerin aajьn тыppajьn azыр turgan pis. Ooñ soonda kudumcu kezeeş, yş kaat razьñ көryp kaaş, Uluq-xemniñ Kaşpalьnğa төmejleerden өske kancaar monu tep cugaalazыр turgan pis. Minusinskij хoorajga 2 хongaş, ьñaj corupkan-pis. Minusinskij хoorajnyñ ol yjekki udurttukularь, төleeler kelgen teeş, хөqcyт evilelder, şajlalga turguzup turgan poldu. Temgi feodaldar paza-la aanajtkan caa izip algaş, aalsь razьnyñ puzarttadыр, taşты cyvuryп uştur, cyq-le ijeden төreen pottarь ьñaj peer kudumcuga parыр turgan turlar. Ol polza, pir talazьnda ol feodaldarnыñ kultur cogun көrgyzyр, iji talaзьnda TAR-nyñ arat connarьnyñ adьn paksьradыр turgannarь ilden tur.

Minusinskij хoorajga 2 хongaş, Krasnojariskij хoorajga paarь-pile koncuq kaas tergeliq aattar-pile pisterni хoorajnyñ aldьь carьnda suq kьдыnğa appaardь.

Am paza-la sal-pile padarьvьs ol tur-aa tep podap corup olurduм. Ындыq polza-taa, moon ьñaj uluq uzarlar cok poor, tajьnyñ padar poor-pis tep podap, podumnun setkilimni podum oozukturduм. Хemniñ kьдыnğa cedip keeriviske, хem koncuq oozum, canьs-taa хөdelvejин turup tur. Cyq-le ьnda-xaaja kazьrь erttip kaap, suqnyñ oozum pajdalьn хөdeldirip, suqnyñ kьrьnda turguzup kaan koncuq

uluq razьnнь ьdaj-peer sandьnnadьr xedeldirip tur. Tergeninь kьrьndan tyštuvys. Pisti yder coraan ulus ol suq kьrьnda saldar turgan uluq razьn-ce ederttip kiire perdi. Am kancaar, olurup algan corup-la olur-pis. Po razьnньn ištinge kiirgeš, oon soonda sal kьrьnga olurttur teen ulus tur ijin-po ter podar, suu-xөө cyvemni oorgamga porvaдnadьr cykter algaš, suq kьrьnda uluq razьnньn ištin-ce kire perdim. Slerninь ornunar po, slernii po ter ulustu өreelder ištinge kiirip kaaš, olurar cerlerin aйткь-lar perdiler. Po kandьoй aajьoй cyve appaardь ter Mөңgeden paгьp ьmьraпьp aйтьrdьm.

—Paroxot ter cyveд po-la polgaj, moon-pile coruur pis—teerge, oon soonda amьrap, suqlar padar salьmnнь sadьnmaйьn, aйттьp pergen ceringe olurup aldьm. Eleen olurup turuvusta, xenertten koncuq coon ьттьoй cyve xөөgejni perdi. Onu тьдnaaš, toraan-na coзuj xona perdim.

—Kөrdyң-pe, kuzyr paroxoduң coruur teeš medeeler turganьn—ter Mөңge, cyveninь pajdalьn pilir kizi men, ana tas kizi men teen teeš, meңee koncuq tyrgen xamьk cyveni тьдnadьp tur. Paza pir kaaš minut polgaš paroxodubus šimcep coruptu.

Ol өjde sal-pile 9 xонgaš, aat-pile am 10 xонgaš araj poorda toңup-tozap, aštap-suksap, Minusinskij ceder cyve polgaj. Ыncaarda Uluq-xemniң unungа paroxot turgan eves, Minusinskij-pile Kьzьl arazьn-gа ьссcaan maдnaar amгь ьškaš oruk turgan eves, pir eves oruk par turgan polza-taa, ьссcaan podu par eves. Ыncaarda Minusinskij-ce paarda, sal taq-gaš, oon kьrьnga olurup algaš, 9 xonup coraaš, cok polza, janзь-pyry Islamoftarnьn aadьn xөleziler algaš, 9-10 xonup coraaš araj poorda talьььp cedip turgan cyve polgaj. Am teerge cyu poor. Paroxot-pile canгьs xонgaš, ьссcaan-pile xynneš cedip turar appargan tur. Xamьk cyveni kizee cularladьp algan texnik šiitpirleer ter cyveninь temdee ol tur-ijin. Sal-ga olurgaš, paroxotka olurarga тьkka-la ьlgaldьoй poor tur. Corzaң šarь munup algaš iji pir xire өrt-teelge corup kelgeš, oon soonda koncuq ьmьcak

pile ooraštarnь toldurup, cerni kolduunda orgu kы-
ьp algaş, Uluoı-xem ыškaş kalvak suoılarınь көвү-
yoıleeş, pedik uluoı taoılarınь şuut ytteeş, ooң orgu-
laan ceriniң кьрнга pot-podunuң arazyndan iji
karыş хире ьрак тоора ьjaštarnь (şpalarnь) cer-ce cyoı-
le keştyr кыдыр хөөр кааş, ooң кьрнга консуoı
soon, 4 кьрлоı temirni pot-podunga ulaşтыр кааş,
temgi şpaldarga карыş-teoı uzun soon kadaoılar-pile
сьрşьr kadap каarga iji şugumnu koza сальp kagan
ыškaş консуoı тоорт appaar cybe tur. Ol iji temir-
niң кьр-pile 8 tugujluoı parovos, soonda 60-70 хире
разьнсьгаştar sedyrttyr алган corup olurar. Ol pa-
зынсьгаştar, азь orustar vagonnar janzь-pyry polur
cybe tur. Cybe seerttyrynyn, kizi olurarьнн оon-
taa eške.

Көвүгюoınyң кьр-pile temir oruk ertte perdi, pis-
taa көвүгюoınyң адаa-pile хар ertte perdivis. Temir
oruk tep sesty şaanda picciimde-le тыннаан-men.
Temir oruk teerge aat oruu ыškaş ховулдар каан
temir, ooң кьр-pile aattьoı хар турар cybe-ijnaan
tep podap coraan kizi-men. Ам көөгымге, ьндьoı
eves cybe tur oң. Temir oruktu pir tugaarьnda 1925
сьдьн VII ajda Krasnojarskij хoorajga көргеним ol.
Temir oruktu, paroxottu, ottuoı хemeni, ekki aattar-
da sup каан консуoı сьтмак олуттуoı terge, iji-yş
kaat разьннар ыškaş cybelerni көгүp алгаş, setkilim
cygeer сьгьp, mederelim orttalanьp corup olurganь
ol.

Krasnojarskij хooraj

Corup olurgan paroxodubus Krasnojarskijнн сал-
damьnga turup aldь. TAR-ннн төleeziniң soo-pile,
cyu-xөө cybemni oorgam кьрнга porvaпnadьr cyk-
ter алгаş, paroxottan pazьp ynyptym. El кьрнга
ynyp keerimge консуoı каас terge tur. Pistiң төlee-
bisti, ol tergege olurttyr aldь.

По кандьoı aajьoı terge poor, aat cok, азь aa-
дьн ам ekkeer cybe ergi-pe tep podap turumda, ol
tergeniң murnunda olurgan kiziniң pireezi uk ter-

geniñ murnuŋga pargaş, ыгак темirni pir cerin-ce sukkaş, tolgaj perdi. Eleen-ne yr polgan soonda, uk tergeniñ işti ulam-na eder apparđь. Ёncap tura, soondan ыş yngeş, tuujt kыдыр etkeş, corruptu. Kыгьnda olurup algan teleelerni Kөorymge, koncuoı-le kortkan, toŋajgyлар algan, ol terge şimceerge „аважьm aj, аважьm-aj“ tizip turlar. Soonda тыңnaарьmга, сьссаан тер суве ol суве irgin. Kizi роор тыртыр kelgeş, сьссаан тер сувени pir tugaарьnda көргеним ol tur.

Суу хөөвусту ооргаларьвьска рогаппадьр алгаş, pisti edertken kiziniñ соо-pile Krasnojarskijniñ kudumcuzu-pile разьртывьс. Ol corrup olura, ылај-peer көрнур, разьр palgattарньр pajdaь-pile тапызьр corrup olur-men. Ol şaoida Krasnojarskij хоорай Minusinskijden ыгалыр сувези ховар turgan. Разьрнарньр uluoı nuruuzun ыјаş-pile кыган, төр kudumcularda ьnda-kajda 3-4 kaat разьрнар көстур turgan. Ol ьnсаарда, sovettiñ cazaа turup kelge-le 8-le сьл роор, хамааттыньр тајынь төngeş, cyoı-le 4 хире-le сьл polgan turgan. Ooñ uzurunda, ol өjde sovettiñ cazaа, komunistyoı nam, uluoı Stalin podunuñ хамьк кузун, imperialistyoı polgaş хамаатты тајынарньрньр уер-pudar каан pydyrylgelerin septep тургузарьн-ce kiirgen. Ooñ uzurunda Krasnojarskijniñ kudumcuzu-taa pagaj, разьрнарь-taa савьс, ыјаş, favrik, zavot cergelioı pydyrylgeler-taa koncuoı евееш turgань ol tur. Uдаважьн 2 kaat, podu ыјаş, aal-сь разьрньнда кеер хамьк сувеvis tyзыруп алдьвьс. Ам-taa piste korgar суве cok, cyge teerge orukka corrup olura, Minusinskij хоорайдан egeleeş, ро хоорайга cedir, pedik разьрнарнь көрур өөreni pergenpis. Ро иji kaat ыјаş разьрнда суу роор, анаа кааş сьл curttap turgan разьрньвьс ыşкаş kire perdibis. ТАР-ньр телеелери pistiñ-pile кадь евес өске cerde olurup algan. Soonda suraan тыңnaарьвьска, ol өске ceringe paza-la medee cok aragalap, yjen-tajannap turgannar poldu.

Krasnojarskij хоорайга иji хонгаş, koncuoı paj-ырьлоı суве көрдувус. Krasnojarskijniñ сапында turgan Kызыл şerioıniñ сьскаалында cordubus. Olurar

разънъвьста, хоорај-хаарај тугајън сѹмелезип олур-
пис. Кузур Ҷыланън арнь раазъ териде перген, аа-
оранънън тугајън хөөрер олур. Пир кизи кире халър
kelgeş, pistiң хөөреşkenivisti söksadър каоидъ:

—Тъва surguuldar кымнар ерги?—тер айттырды.

—Pis-le pis кансаарыңар ол—тер мен орустар айт-
тырдым.

—Slerniң sajtтарыңар řerioј cыskaалыңга řaoida-
la cede kaga perdi, slerlerni paър ekkelineг teerge
cedip keldim—teeş, pistiң orbak samdar tonaryввs,
xertteş tumcukтуoј edikteriвs-ce хъърттaј aarak-
көрүр алган turup tur. Talaş-tulaş-pile pagaj ton-
парыввсть kedip алгаş, paзыңдан yне халъдыввs.
Paзыңдан yнур keeriviske, paзың eziinde koncuoј
kaas, cыmcaк tergelerde iji-iji aat koзup-kaan tur.
Po-taa кымнарның munar tergeleri-ijnaan тер po-
daaş, ertte paзыр cыдарымыга, temgi kizivis, oluruңар
тер temgi tergeler-ce aйтты perdi. Olurgular алдыввs-
la. Кузур aattарның тыны teeј kaaptarga хар-lat-
тылар, 20 minut polgaş řerioјlerniң caјlaаңга cede
perdivis. Moоң мунунда řак ындыoј kaas polgaş
cindiңneeş terге кырыңга олурган eves, koncuoј-la
cыmcaк, koncuoј-la ekkі cybe polду.

Ҷерioј caјlaаңга cedip keliriviske pistiң төleeleri-
vis cedip kelgen turlar. Ҷerioјler pisterni көргеş,
koncuoј paјыpлаан, podunuң aaş-cemin piske perip
turar, orun savazyн toozazyн көргystyler. Ҷerioјler-
niң turar caјлааның uluoј нуруuzu мајдыннар polду.
Пир мајдында 4-4 kizilioј, orun төzeen, хер-сынып
koncuoј еptioј салгылар каан turlar. Poo-moңgu jaп-
зылыoј cybeleri пир аңды cerde, oоң caпында koncuoј
ciryumuoј тапылы tur. Oјнар, хөoлеер ceri пир аң-
ды, tuskaj kluptuoј, кызы-puluңнуoј, tuskaj stolo-
vajлыoј. Lagerniң ol хамык paјdаль-pile тапызыр
corubusta, řerioјler Talaa-syryңnyң арнын-ce yrgylcy
көрүр-le turar. Cyzy кансаp pargan kulugur poor
teeş, мен paза көрдүм. Cook, cybe-taa көзылbes
cybe tur тер iştimde podaaş, ulustuң soондан кы-
аştар олурдум. Meeң caпымыга eleen pedik сыппыoј,
caraş řerioј ool кылаştар kelgeş, Talaa-syryң-ce aйт-
каş:

—Slerniņ po tēleņer pērgynuņ arņnda kas temdek kadap algan kandōj aajļōj kizi poor. Fašis kizi poor-pe?—ter ajttērdь. Ol ьnсаarda kizi, fašis-fušisti pilir eves, aajьn tьppajьn, ta-ter харьbladьm. Soonda pilip keeringe kas temdek polza, arat connuņ kara араattan tajзьнь polur fašizmņņd sylde temdee polur cyve irgin. Šak onu parьmdalaas, temgi idegettiņ arņn-ce eš-ēernuņ хьjьrttar kēpyp turganь cēp cyve ergin. Ol kas temdeen ol ideget ta cyge kadap aldь ijnaan. Paza-la fašizmņņd izin istep turganь ol ьjnaan. Tьvanьņ arat connarьņņd cunyn sorup cip turgan feodaldar, am po ējde kargьs kapitalizmdan ьlgalьr cyvezi cyu poor. Orus ulustuņ ceccen cugaazь ьškaš „paљkсь paљkсьнь ьraktan tanьr“ teen ьškaš Tьvanьņ feodaldarь fašistьōj kapitalistьōj corukka ьnсаarda-la tuzalap turganь ol tur ijin.

Eleen polgaš kandōj pir pajьrļōj ojunnuņ tugaјьnda, ol ējde men pilir eves-men, ol caјlaōjga turgan šeriōniņ uluōj cьksaalь poldu. Tьkka-la хēj šeriōj intirniņ paarьņga cьskaalьp algan tur. Pistiņ tēleelerivisti paza-la intirniņ kьrьn-ce calaj perdi. Men, intirniņ adaanda turup algan, cunу cugaalaar eves teeš, tьņnar tur men. Pir tьņnaarьmga „Tьvanьņ tēleezi Tonduk pajьr cedirer tur“ tidi. Šeriōler Tьvanьņ arat conu teeš pajьrlar uktur aldь. Tonduk kikkileen-kakkьlaan, 5 minut хire anaa turup-turup, cugaalaar cyve aajьn tьppajьn, „po cььlgan conga pajьr cedirip tur-men“ ter kaaš-la uzu-raazь tьvьlvas cyve cugaalar kaōdь. Xelemecci araj nemej-aarak kaaš sēs cugaaladь.

Pajьr cedirer sēster tēņgen soonda, intirniņ paarьpile kyzyr šeriōler koncuōj caraš cьksaal-pile kьлаštarp erttiler. Ol arazьnda yger poo-pile, cerni sirlēnedir 5-6 pooladь. Ol Kьзыl šeriōniņ cьksaalьn kērgeš, yger poolarņņd ьdьn tьņnaaš, SSRE-niņ arat connarьņņd po kizee ьnakšьldььn kērgeš, po oran-teōj šьdaldьōj, po oranņņd conu-teōj хostuōj ulus-cok tur eves-pe ter ulam-na pyzyrep tur men.

Cьksaal ertti. Aattarьvьstьņ tergezinge olurup algaš, aalсь paзьцьvьska cedip keldivis. Krasnojар-

skijge paza pir 2-3 xongaş pistin paar tep kyzeen, uju-cыдын cok manaan Moskva xooraj-ce temir orukka olurup algaş aattanьртъвьс.

Moskva-ce corruptubus

Ро хун temir orukka paгьр olurar-pis tep piske тьпнатъ. Pistin суу-хөөвусту тергелер кьрнга сальр, pisti olurttup algaş, Krasnojarskij xoorajньн songu сугун-се colaaccылар хартылар. 20 хире минут полгаş iji kaat koncuoı uluoı paзьнга cedip keldibis. Pot podubustun cybeleribisti cyktegiler algaş ol uluoı paзьнньн pir хаalgazьндан kire perdivis. Paзьнньн iştin-ce kire-pergeş көөгүмге, iştı anaа şaаnajньр-la tur. Kizi tep cybe, ana хьтьскаjak-la. Ро kajnaar paar teen, кандьоı aajльоı ulus poor tep paзьнньн puluңunda кьстьньр алган tur-men. Самдькта хөј сонну көгүр, самдькта paзьнньн хапaзьньн каaзьн көгүр, pir самдькта şokkarlap-kaan таş-pile кьлган şalanь көгүр tur-men. Koncuoı-la pajlakтьоı ulus tur am po-tep podap, Moskva moon artтьк poor aa tep podap tur-men. Temir oruktun өртеели (voızaalga) kaaş минут turup turubusta „ca, cyu хөө-cybeңer альнар“ tep ajттьбьşкьн keerge, temgile carльр polvaаньвьс суу-хөөвус ар algaş, kirip kelgen хаalgавьстьн тuzunda хаалгалар yнyp keeriviske, pistin мurnubusta, тizip каан eleen хөј piccepisce paзьннар tur. Ooң ege paaзьнда, ol paзьндан paзьнда бpaкта oон-moon uluoı бş-pus yңgen, бş-kamnaан şioı-şioı tep turar uluoı kara paзьнсьгаş tur. Onu көргеş, temgi temir oruk tep cybe po-la poor po-tep podap algaş, cyu-taa polza, uluoı cybe po-la ekki poor teeş, eң murnunda, ol бşkamnaan paзьнга kirer teeş par cыдарьмга, pir кьзыл пөрт-туоı kizi, „вь куда“, (kaj paарьнар ol) tidir. „ja Moskvu“ (men Moskva-ce) tep хагьыладьм. „Slernin ol urar ceriңer songaar, хагьн өөгүң oluruptu, pozu-la“ tidi. Korgup-korgup, бңaj-peer cygyryp turumda, koncuoı uluoı konga 2 udaa etti, temir oruum oozum хөделip yнды. Men-taa cyzy-poor pilbejin, бь-сьь-

льој њај-реер салър тур-мен. Пир көөрүмге, меең саһым-pile ертир пар-съткан разьңсыгаштарньң (вагонун) аскында, теервек кара пөрттүөј ашшак, „холун-холун!“ теп кuskunnар тур. Суну-таа пилвејин холум sundum-na. Хирт teen soonda, разьңһньң иштin-ce meni темги ашшак kiir тьртта perip тур. Ам көөрүмге, меең өөрүм шаојда-la ьнда olurup алган, харьн meni cokтааш, амдыккь ашшакка сугаалаарга, ол ашшак meni көрүп кааш, кара kizi роорумга, ро-la роор-оң теп podaаш, kiir тьрттыр алгань ол тур. Ол разьңһньң өреелinge kirip kelgeш ьшкaмнар олурумда, темги кара пөрттүөј ашшак kirip kelgeш, темги езиңер ро тур-пе, азь өске kizi kiir тьрттыр kelgen евес мен ijnaan, camдыкта kizi palьктааш, кадыргь орnungа mezil ушта шелир кеер cybe polгај теп хөөр-ер olur. Пир kizi олургаш, „ol-ol“ теп каарга, ол ашшак pyзыrep алгаш, yнyp coruj pardь.

Темир орук-pile Moskvага peш хонгаш cettivis. Surguuldарньң uluoј nuruuzu меең олурган вагонумга olurup kelgen. Camдык jamвьльој surguulдар, темги төлеелер-pile сьмсак орungа консуој jamвьльој coraan полду. Pister cyу-роор, кара шай-pile кара хлеер cip cordubus. Ындыој полза-таа, SSRE-ниң араг сонпарьньң sagьш совааньньң ассь хавьјаазь-pile, Moskvага консуој ekki cede perdivis.

Krasnojarskij хоорай ол өјде pat турган хоорай cybe. Ам ро өјде ар көөрге, консуој-la saјзьраан тур. Ынсаарда хоорайньң uluoј nuruuzu ьјааш разьңнарльој, pyдырылге-падьгылга cok турган cybe polгај. Меең 1925 сыда coraanьньң soonda, 1940 сыда paза coraan-мен. Ам Krasnojarskij хоорай консуој-la өскерилген тур. Разьңнарь ьнсаарда 2-3-ле каат роор cybe polгај, ам 5-6 каат разьңнар тькка хөј. Хоорайньң иштinde хаяа таш-теој разьңнар, театр, фабрик, zavottар, консуој uluoј куштыој elektiri станзьзь тькка хөј polu pergen. Улуој-хемниң ол саһьңга ьнсаарда саңгыс-таа өрген cok, аная-ла шөл турганьн ystynde pizeen cybeden пилir polгај pis. Ам ол cerde ege-le caa, консуој uluoј хоорай туруркан роор тур. Ында-хаая ьштыој, төңгеликтиој palгаш pal-арльој cerge, ам ро өјде консуој caагај таој-теој

разьңнарлыы, консуы хөй фабрик, завоттуы, электирі стазьлыы, культур талазь-пйле көрүстөү хөорай турупкан тур. Улуы-хемнің ол сарьында саа Красножарскій, ергі Красножарскіјден ыракта ашкан. Ергі Красножарскіјнің кизее көрүстөү сонуургансыы сывези чок турган. Совет казаа токтаар, ергени арат кон алган соонда, кызыр Красножарскіј пыгы ССРЕ-пйле пир төмөј, консуы улусы, каас караş, консуы екки хун хунеркен соонда цernіutteј-teze унур олурар оотсиген ышкаş сайзырап турар аппарган. Пыгы ССРЕ-ни ар көөр teen кизи Красножарскіјнің пайдальн алгаş, ооң-пйле сизеөлеер полза согуур. ССРЕ-нің кандьот-таа сөринге парга, уңген сагај тараа ышкаş, сөдiişкин сайзыраашкьнь хөлвөңөјнпир, сону өөрүşкылуы, каткылыы хостуы şөleen curttap турар. Ол Ленин-Сталинньң номнальньң поттаньр турарь ол.

Moskvaga kelgenibis

Көөр тееш консуы ур манар kelgen Moskva хөорайга cedip keldibis. Temir оруубус тура тысты. „Унурер cedip keldibis“ теп вагон eezi cугааладь. Темги-ле суу-хөөвусту порваппадьр суктер алгаş, вагондан уне хальдывьс. Унур kelgeş, суну-таа пилвөјин itkilezip тур-пис. Улус теп сыве кара шаар-ла! Өөн şukşudupkan кьтмыскајак-ла. По кандьот аайлыы, кајнаар парг teen улус poor теп, иştimde podap турумда, ында-ла хөөжым едер. Ол-це көөрым-ге, Москваньң şeriинің цери, пистиң төлеелерибиске хундылуы таппьл тургузупкан, комантири мөдйлеşкен тур. төлеелер сывениң пайдальн екки пилвөјин, анаа-ла ettirip каөдылар. Узору полза, мөдйлеzip, парьр cedirer сыве полгај. Поттарь-ла пилгеј-аан теп podadyт.

Воөзал теерге анаа-ла шагајньр турар. Сыв-сыв кизи ынај-peer хайньр турган разьыга кирп keldibis. Ол разьыньң иştинде кизинің көвөјин көргеş, анаа-ла хөј паразьт теескинпир тур. Ол разьыньң иştинден тоорт кезе кьлаştай пердйбис. Писти темги пир Красножарскіјге пир тугаарьында көргөнібис ышкаş сыссаанга

olurttup algaş xap-lattı. Ol xire uluı xoorajlarga murnunda coraan eves, pır tugaarında maşına muna-rga tıkkala tevidencıı suve poldu. Sınuı-taa raj-dalın aajın tırrajın, maşınavıstın kırınga tevider oluruvusta kuzır maşınavıs, pıstı paar cerıvıske toraan cedırıp keldı.

Koncuı erler sınuı-taa aajın tırkın eves-pıs, sınuı-taa rarımдалаваян, суу-хөө сувевıstı cykter algaş, koncuı pedık kaşpal-teı razıııparnııđ iştin-ce kire-perdıvıs. Pıstıı camdık eşterıvıs tajır tyzur, ыңaj-peer kergyleer teeş araj poorda olur cerıvıs-ke cedıp keldıvıs. 7 kaat razıııııđ orttaa ejunde cedırgeş, koncuı telgem, kaas ereelderge pıstı kırı cede-perdı. Soonda kɵerymge Tverskoj kudumcıda 53 tugaarıııđ razııı poldu. Uk ereelderge kire per-geş, paza-la sınuı-taa aajın tırrajın turup tur-pıs. Ol razııııga pıstı ekkelgen kızı, olur sandajları-ıvıstı, orun tɵekterıvıstı, ajttır perdı. Ol xın Moskvaga eleen oraj, 12 şaktııđ ejunde kelgen polgaş sınuı-taa rajdalın pilveen-pıs. Turgulapkan er-ler suu poor ol-la toraan udup sıdıır aldııvıs. Camdık kızıler ton xer sıpın uzulvayıı, ak coorgan-ıııđ orun kırıııga şıut sıtkılar algan, camdık kızıler orunnarıı pıske pergenın pilvejın, şıut şala kırııııda xaarıktır sıdar-pıs. Moskvanııđ kudumcu-zunıı taaş-şımeeni koncuı polgaş ol tyne tırtııđ udup şıđavadııvıs. Taarttaızında 5-6 şakta tura xalaaş, sınuı-taa aajın tırrajın xɵerezıp olur-pıs. Menge songa karaan-ce kergeş, koncuı-la kajgaan tur men. „Tɵe ol sıssaannı, tɵe ol tergenııđ cıktıın, oođ kırııııda ulustııđ xejın“ ter xɵereen tur. Men onı kɵer teeş, par şaam-pile ol-ce cygyrdım. Songarıııđ canııııga cedıp kelgeş, razııııı kudu kɵer teeş raazım-pile şıldı şak ol ortta puza ystırdım. Ol ortta koncuı-la kattırıl sıııđ suve polgan suve. Suve pilves erler am kancaar poor, 1925 sılda Moskvaga şak ııdııđ janzıııđ pılıııııđ kelgeş, 1929 sıl-ga cedır 4 sıdııđ turguzunda, Lenin-Stalııııđ kom-unıstııđ namııııđ izııđ tuzalam sıızınııđ acsız-pile eerenıp algaş, TAR-ga cedıp kelgeş, arat connarıııđ murnundan azıııđ turar tur men. Cyı-le SSRE-nıı

ассъзь-pile мен ышкаş jadъь arattar—kizi роор, ор-
анньң азы-агъьньң, kultur, politiiniң uluој азы-
дарьңа kirzip turar polgan tur.

1925 сыгъ Москванъ амгъ Moskvaga төмејлеp polbas

1925 сыда Moskvaga surguuldap cede pergeş, ол
хоорайньң pyгу pajdаль-pile тапъьр pat polgan-men.
Ol өјде, Moskva paza koncuој-la uluој хоорай cor-
aan. Ындьој polza-taa, ol өјде Moskva ergi хевир-pile
turgan. Koncuој uluој, 12 kaat разьңнар iji caңгъ
turza-taa, pir kaat ыжаş разьңнар paza turgan. Сам-
дык iji caңгъ toort, хостуој kudumcular-pile cerge-
leştir, askak-teskek, xirliој-самньој, cys-cys өskys
uruојларьој kudumcular тькка хөј turgan. Ol өјде
Moskva хоорайньң kol transporttu *trambaj* (хоорай
temir oruu), iji caңгъ сыссааннар polgaş uluој
nuruuzu izвоşıktar (aat transporttu) turgan. Ынцаарда
Moskvaga ең uluој zavot Serpimolot (кадыр, maksa)
tep zavot turgan. Kudumcularньң uluој nuruuzun
porvak таşтар-pile sajlap kaan, соннуң көөр театр-
сөңгилдези, kino-curuu koncuој евееш turgan. Ol
өјде Sovettiң curttu, caa-la хатаатъньң тајьньңдан
адьгьр, ol тајьньң уер-puzup kaan pydyrylgezin
septep, таşтыккь kapitalis kyrynelerniң xolun көөрүр
olurvas кыдыр, podunuң aar yletpyry-pile cepceој-
lep алыр сорулгань салыр turgan polgaş хоорайлар-
ньң pajdальн sajьрадьр caj cok turgan. Ындьој
polza-taa, Moskva көşкyn Тьваньң curttundan caa
kelgen pistiң караавьска koncuој-la uluој роор,
koncuој-la хайньыşкьньој turgan. Pister trambaj-
taa, сыссаан-taa, tugujluој terge-taa, temir oruk-taa,
paza сьмцак оруннуој terge-taa көргеş, teskindir
кылаşтар, сьјвар, koncuој-la magadap turar ijik-pis.
1925 сыда Москваньң kudumcuzуңа сыссааннь
iji caңгъсть көөр cybe polgaj. Узар-хемени cyој-le
ында хаaja көөр cybe polgaj.

Am Москванъ көргеş, ol өјге төмејлеp көөр тize-
taa, cer-le төмејлеşpes. Pyгу SSRE-pile cergeleştir

Moskva хоорай тькка-ла өскерлип, ам жозулоуи ком-
unistьои ниитилгени tudup турар curttuң polгаш pyгу
telegejniң arat соннарньнң aldarьои пажьssьlаль
polган. Moskvanьң хоорайньнң sajзьrap турарьн kizi
kancap-таа sanap cetpes.

Moskvanь 1936—40 cьлдarga pezin kancap-таа
төмөйлер polbas. Ergi шаоїда tutтуңган савьs polгаш
ьjaш разьннар, ol-ла шаоїда сазаттыңган kudumcular
ам po шаоїда kajда poor. Pагај разьннарньнң шуут
ар кагылар, ооң орнуңга pedik, саагај, сонгазы-
ньнң караа алгыои polгаш көвөј сьгыктьои, саа pa-
зыннар tudup турар tur. Ergi kudumcularньнң алгыдыр,
кьрньнң шуут кьлајттьыг asfaldap турар tur. Camдык uluoi
polгаш kudumcu парьндаалар тургуспаан разьннар-
ньнң 80-90 метир cerge шуут apparьp көзыргеш, саа te-
viskeerge тургузуп турарь тькка хөј. 1940 cьлдың XI
ajда Moskvага coraаш, ol ajньнң 6 хунынде Moskvа-
га cedip keeriviske, M. Gorkijniң kudumcuzunda
turgan karak emciziniң разьнньнң pir cerge turgan,
soonda kaaш хонгаш парьнга, шуут өске kudumcu-
ce алгаш pargan cordu. 1925 cьлда Moskvага sur-
guuldap kelgeш, pir tugaарьнда olurgan pistiң 53 tu-
gaарьои разьнньвьстьнң тьргьңај орну cok, ооң ор-
пунда 20 хире метир cerde консуои uluoi разьнньнң tuda
pergen tur. 1940 cьлдың kuzyn pezin пар разьнньнң pol-
гај.

Moskva pyгу telegejniң кьрьнда pir tugaар kaaс,
соннуң kulturun pyryn хандьрган хоорай poor tur.

Kiziziniң сань 5 milion cьgam. Moskva-xemni ам
po өјде Volga-pile өөштеp kattьштьыргьpkan soonda,
paza Volga-pile Don-xemniң arазьн kattьштьыргьp тоос-
кан soonda, Kara-talaj, Baltij, Ak, Araf polгаш Kas-
pij—шак тьндьои 5 talajларньнң салдамь polur хоор-
ай tur. Moskvада 200 азьои ерттем шинцилдиң cer-
leri, 70 азьои музејлер, pedik, orttumak ерттемниoi-
лер peletkeer 100 азьои шkolalar polгаш sanap cet-
pes kino, teatьрлар, хөојзум разьннарь polгаш орду-
лар пар. Pyгу telegejniң кьрьнда onza aldarьои
poop, SSRE-niң көдөе азы-агыьь sosializm-ce kir-
genin ileretken көдөе азы-агыьнньнң telgelgezi paza
Moskvада.

SSRE-niң polğaş RSFSR-niң tәp najьssьlal хoorajь polza, paza Moskva. Moskvaga Lenin paşкь aзыldap curttap turgan, pygy telegejniң arat conparьnyң ьnak paşкьзь, TAP-nyң aзыль arat conunуң izioј cyree Stalin Moskvada curttap, Moskvada aзыldap, pygy telegejniң aзыльь conun хostaar teeş uјgu сьдьн, амьр тьş cok aзыldap turar.

Moskva cazak sadьrganьң, erttem kulturнуң revolustuoј tәgylyoј tәp cer poluru-pile kadь koncuoј şььrak et-ekonomnuң, yletpyr pydyrylgeniң tәvy. Koncuoј kaas, caraş maşina yndyrer Stalinnyң, Kaganovicnyң uzar-xeme кьльг janзь-pygy zavottarьndan egeleeş, aaş-cemniң, paraan pөstyң, favrik, zavottarьnyң tәvy poor cer tur. Moskvanyң yletpyr pydyrylgeleri 1938 сьlda pezin 16 miliart rubildiң produksuzun yndyryp turgan, po сьдь ар көөр polza, oon ьrakta көвеј.

Moskvanyң argьзыlgazь koncuoј eptioј. Talaşтьoј kizi polza, хөlezilioј ciik maşina ala soј шаар ар polur. Tap-pile coruur tәp podaan kizi polza, temir orukcugaşka (tramvajga) polğaş aftovuska olurup polur. Aңaa хorзok kizi polza, cer aldьн-ce kirgeş metro tәp orukka olurup алғаş corup polur. Şaanda ьşkaş cadaoј pazar, азь izvoşik tәp өoјbeger салдьoј corзаң aattьoј аşşaktar хөlezileer cyve am saдьşka-taa kirbes polgan.

Арвattьң şөlyңge paar tur адьрам teeş, talaş cok, iјi xolum karmaanaaş pazьр olur-men. Kyzyr Moskvanyң carazьн, caagajьн, magалььн, TAP-nyң Kьзыл хoorajьн paza po ьşkaş sajьgradьр ар көөр tur адьрам tәp pazьр olur-men. Moskvanyң conu kudumcuzunuң ol-po talazьnda кьтььskajak-teoј хajьньр-la tur. Kancangaş-la көөrymge, argan toruoј aattь tergede sup алғаş temgi izvoşik аşşak, саль хьраа, podu aaj-cok тоңган, 2 сьдuruun yskyleştirgen po cordup olur. Ergi Moskvanyң artтььşкьнь, sook ireј corttup olur еves-pe, cer-le көзыльes cyve polgaj, monu kajьн kadьр хat ekkelgen cyve poor tәp ertken kiziler tooza kocculap turlar. Cyu kizi Moskvaga argan-torgan aat tergelep алғаş, talвьгьр olurar poor. Кьт cyвee paaryl, кьт cyвee

раарыт тер алдыр сорза-таа „хөрткүжү“ хереңлеер кизи сок полду. Арнын көөрымге, мен-таа ро хевеер ползумза, ат полур поор мен тер подаан жансыбой, аадын „ноо“ теең, меең саным-pile erttip coruj paardь.

Moskvaga paar, oon pygy pajdaly-pile таньзар тер суве uluoy aas kezik. Oktavrnyy sosialistyoy revoluzunuy 23 сы polganylyy ojunda Moskvaga pargaş, kyryneniy uluoy teatryngа uktulga хuralyngа polgaş Moskvanyy Kьзыл şolge, kizi көгүр ханмас азылсын тараассыпнарнын Kьзыл şeriiniy, Kьзыл flottuy polgaş азылсын massalarynyy сыскаалын көрген мен.

Ро хун пожавнын cedide Moskvanyy сопу тькка-ла ertte turgan, ьнда-мьнда сыскаалган, консуоу хөолюу-pile ьрлашкан тurlar. Туун purungu хун агарнын pajdaly ьндыоу-ла ekki еves turgan суве. Ро erttenni ар көөрге, хуннуу сыбьын, Moskvanyy саагај разьднарнын polgaş asfaldyoy kudumcularьныы кькь кьлаңайныр сажьннапыр тур. Şala-pula сеппенгеş, Moskvanyy Kьзыл şölyп-се corruptivus. Kьзыл şolge cedip keldivis. Азылсы тараассыпнын маадырлыоу кьзыл şerii, talajnyy кьзыл flodu, сыскаал паратты көөгү-pile kelgen муң-муң аалсылар шаојда-ла intirlerni toldur turupkan tur. SSRE-niy socialistioy тыңнелин көөр теең, pygy telegejniy ol-po cygynden kelgen ol муң-муң kizilerniy arazynda, Tьваныы төлеелери он азыоу кизи pister paza tur-pis. Oktavrnyy sosialistyoy revoluzunuy асызы, SSRE-niy polgaş Lenin, Stalinnyy komunistyoy volşevik namьныы асы-хавьјаазы оон көстыр.

Pygy telegejniy кьында ең шырак, ең алдарлыоу kyryne—uluoy SSRE-niy intir сыскаалында парьр турур, оон нам, казааныы пaaşтыңсыларь-pile uzurazьр, medilezip турарын ар көөрге, муң-муң сыдарнын turguzunda kizi тер sanattyрвайын coraan Tьваныы азылсын сопу, хостуоу şөлеелиоу аас-кезиктиоу curttalganyy cedip алган турар тур. Аас-кезиктиоу curttalganyy TAR-ныы азылсы соннарнын cedip алганыныы асы хавьјаазы uluoy SSRE-niy, Lenin, Stalinnyy Komunistyoy Volşevik namьныы tuzalamсызын-

da, pygy telegejniñ azысь arat connarъnъñ ынак
рашкызь, izиq cyree Улуq Stalinda. Lenin, Stalin-
нъñ помнальн рагъmdalaаş, Тъванъñ азысь сонун
сөр оруктар ederttip olurar Тъва Араттың Revolus-
тиq Намында. Мынсаңғаş Lenin, Stalinнъñ хереен
рагъmdalaан ТАР-нъñ азысь сонунуң херее teeş,
ТАР-нъñ kapitalистъoй еves sosialистъoй оруктар eres-
тиq хөqзуурунуң херее teeş, podumнуң pygy kuzым-
нуң, piliimниң pirezи polzun teeş, ТАР-нъñ 20 сы
polgan төөгyлуq uluq рајьгьн таварыштыр po sak-
тышкыпънтъ помсукcularga pizip tuttum.

1941 сыдъñ V ајнъñ 8 хунуңде.

Къзы хоорај.

Texnikliq redaktor **Lopsaңnar.**
Şyykcy **Kaizan.**

Кургунениң ном соғаал хынаксызънъñ орну Р—85

Сағьoй № 301 Parlaar ама—4.

1941 сыдъñ VI ајнъñ pirden egelep өrylgege
pergen, 1941 VI ајнъñ 15-te parlap тоoskan.

Хемcee 5½ × 8½. Тиразь 4000